

Михайло ГЛУШКО

ПОХОДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНОГО ПАРНОГО ЯРМА В УКРАЇНЦІВ (НОВА КОНЦЕПЦІЯ)

В Україні, як і в багатьох інших країнах світу, для запрягу великої рогатої худоби використовувалося дерев'яне „ярмо“ („ярем“). Назву „ярмо“ етимологи виводять з праслов'янського „агьмо“ і старослов'янського „арьмъ“¹. Крім українців, воно відоме усім слов'янам: „ярмо“ — у білорусів і росіян; „ярем“ — у болгар; „jaram“ — у сербів і хорватів; „jarem“ — у словенців; „jařmo“ — у чехів; „jarmo“ — у словаків; „jargmo“ — у поляків; „jītmise“ — у кашубів².

Сучасні етнологи і мовознавці визначили головний регіон поширення цього терміна у Європі та його межування з іншим словом як означенням волової упряжі — „igo“. Останнє дослідники пов'язують з природним ярмом, яке використовували для запрягу тварин народи Скандинавського півострова (шведи і фіни), Прибалтики (естонці, Німеччини, Австрії та інших країн)³. На Балканах і в Центральній Європі східна межа розповсюдження слова „igo“ проходила в західній частині Словенії, Хорватії, Угорщини і Чехії⁴. Природне ярмо було характерне для населення західних окраїн сучасної Польщі⁵, тобто тих районів, де в минулому тривалий час проживали мешканці Пруссії.

¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— Москва, 1973.— Т. 4.— С. 561.

² Там само; Заглада Н. Ярмо // Матеріали до етнології.— К., 1929.— Ч. 2.— С. 33; Вакарелски Хр. Етнография на България.— София, 1977.— С. 289; Podolák J. Beiträge zur Rinderanspannung in der Slowakei // Národopisný věstník Československý (далі — NVČ).— Brno; Praha, 1969.— Roč. 3—4.— S. 222—223; Gavazzi M. Das Joch in Jugoslawien // Там само.— S. 151.

³ Granlund J. Rinderanspannung und Joche in Schweden // NVČ.— Roč. 3—4.— S. 99—120; Viires A. Rinderanschirrung im Baltikum // Там само.— S. 121—136; Jacobeit W., Kramafik J. Emleitung (Rinderanschirrung, 18—20. Jahrhundert) // Там само.— S. 11—13; Jacobeit W. Jochgeschirr- und Spanntiergrenze // Deutsches Jahrbuch für Volkskunde.— 1957.— Bd. 3.— S. 119—144; Kramafik J. Zur Frage der Rinderanspannung bei den Westslawen // Vznik a počátky Slovanů: Sborník pro studium slovanských starožitnosti.— Praha, 1966.— Roč. 6: K počtě 100. Narozenin Lubora Niederla.— S. 295—334.

⁴ Gavazzi M. Das Joch...— S. 151; Bodó S. Jochformen in Mitteleuropa // Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa.— Budapest, 1981.— S. 138—139, Abb. 1.

⁵ Polski Atlas Etnograficzny (далі — PAE).— Warszawa, 1971.— Zesz. 4.— Kart. 114, mapa 231; Jagieła K. Jarzmo, jarzmica, chomało bydłce // Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego.— Wrocław, 1997.— T. 4: Transport i komunikacja ładowa.— S. 226—228.

Термін „ярмо“ уживався для позначення тільки нашійного типу упряжі. Крім слов'ян, він побутував у жителів центральної і східної частин Угорщини⁶, а також у румунів і молдован⁷. Угорське „járom“ учені одностайно визнають слов'янізмом.

Нааявність мовної і конструктивної відмінностей волової упряжі в етносі Східної і Центральної Європи послужила деяким народознавцям основою для трактування парного нашійного ярма як суто „слов'янського“ явища⁸. До речі, у 50—70-х рр. ХХ ст. європейські етнологи, на відміну від українських, приділяли досить серйозну увагу проблемам походження і типології волової упряжі, зокрема й парної. Щоправда, дослідники дискутували переважно навколо питань, пов'язаних зі способами запрягу гужових тварин (парного й одинарного) та типами ярма (прирожного, затильного, надлобного і шийного) у народів Західної, Центральної Європи і Балкан⁹, уточнюючи насамперед специфіку конструкції місцевих моделей ярма і терени їх розповсюдження, а також походження і побутування загальних назв упряжі — „járom“ та „igo“.

На жаль, у європейській етнографічній літературі фактологічний матеріал з української та східнослов'янської тематики загалом розглядався побіжно або й відсутній зовсім. Найчастіше фігурують скупі дані, почерпнуті з монографії К. Мосзюньського¹⁰. У зв'язку з цим значна частина окресленого кола питань не була розв'язана сповна, зокрема і найважливіша з них — коли, де і яким шляхом виникло так зване слов'янське парне ярмо. Отож спробуємо їх з'ясувати на основі загальноукраїнського документального матеріалу (насамперед етнографічного і мовознавчого, а також археологічного та історичного), залучивши для комплексного аналізу відповідні першоджерела з ділянки волової упряжі в інших слов'янських і неслов'янських етносів Європи.

Найдавнішим свідченням побутування парного ярма на теренах сучасної України є непересічна неолітична пам'ятка з Нижнього Подніпров'я (курган Кам'яна Могила). Зокрема, на петрогліфічних рисунках із зображенням запрягу пари волів у транспортні засоби чітко проглядаються прями лінії (палки або жердинки), які перетинають передок тяглових пристроїв та з'єднуються з головами тварин (биків)¹¹. Безсумнівну належність цього явища саме до неолітичної доби підтверджують аналогічні археологічні першоджерела відповідного часу із Закавказзя¹², а також з

⁶ Bodó S. Jochformen...— S. 138—139; його ж. Einzeljoch in Ungarn // NVČ.— Roč. 3—4.— S. 179—181.

⁷ Arta populară din Valea Jiului: (Regiunea Hunedoara).— București, 1963.— P. 100, fig. 39; Țara Bîrsei / Sub. red. N. Dunăre.— București, 1972.— P. 375.

⁸ За: Moszyński K. Kultura ludowa słowian.— Kraków, 1929.— Cz. 1: Kultura materialna.— S. 652.

⁹ Jacobeit W. Jochgeschirr...— S. 119—144; Kramářík J. Zur Frage der Rinderanspannung...— S. 295—334; Jacobeit W., Kramářík J. Emleitung...— S. 11—13; Bodó S. Jochformen...— S. 137—140.

¹⁰ Moszyński K. Kultura ludowa...— Cz. 1.— S. 647—657.

¹¹ Рудинський М. Я. Кам'яна Могила (корпус наскельних рисунків).— К., 1961.— С. 79, рис. 53; Табл. XXVI, фіг. 2.

¹² Петросян Л. Н. Армянские народные сухопутные средства передвижения // Кавказский этнографический сборник.— Москва, 1972.— Т. 5.— С. 108—109, рис. 5/2—4; Мнацаканян А. О. Древние повозки из курганов бронзового века на побережье оз. Севан // Советская археология.— 1960.— № 2.— С. 140, рис. 1, 144, рис. 8, 144—145.

Передньої Азії¹³. Бронзовим віком датуються мідні статуетки биків, які знайдено на території Польщі поблизу міста Познані: біля рогів тварин збереглися уламки прирощеного ярма¹⁴. Тобто в епоху енеоліту—бронзи Україна не була у цьому плані винятком.

Щодо конструкції стародавніх прототипів чи типів упряжі на пару робочої худоби, то стверджувати що-небудь однозначно важко або майже неможливо. Зумовлюється це однією причиною — браком поки що достовірних археологічних матеріалів. Петрогліфічні зображення, на жаль, не містять такої інформації. Етнографічних і мовознавчих джерел для реконструкції його первісної моделі теж явно недостатньо. Найвірогіднішою видається теза відомого вітчизняного вченого-археолога В. Даниленка¹⁵ про те, що населення України епохи енеоліту—бронзи використовувало аналогічні типи упряжі, характерні для тогочасних народів Передньої Азії, Закавказзя та інших регіонів Євразії¹⁶. Вперше шийне парне ярмо виникло у Стародавньому Єгипті наприкінці епохи Середнього Царства (2050—1700 рр. до н. е.)¹⁷. У Передній Азії могли його використувувати щонайшвидше також лише з II тис. до н. е.¹⁸ Так чи інакше, але на теренах південно-західного ареалу Східної Європи, тобто української етнічної території, нині немає умов, аби можна було наочно простежити процес трансформації прирощеного ярма в нашійнині. У наукових працях, в яких автори торкаються традиційної волової упряжі XIX — початку XX ст., однозначно наголошується на запрягу рогатої худоби лише в нашійнині ярмо¹⁹.

Серед окремих українських етнологів, котрі займалися вивченням традиційної упряжі спеціально, як Н. Заглада, або торкалися цієї проблеми побіжно, утвердилася думка, що українські селяни використовували два типи парного ярма: „звичайне“ — для запрягу волів у транспортні засоби, рало, плуг тощо, і „сошне“ — у соху. Уперше їх так диференціював Ф. Вовк²⁰, не вживаючи, щоправда, самих термінів, які ввела в українсь-

¹³ Краснов Ю. А. Древнейшие упряжные пахотные орудия.— Москва, 1975.— С. 48; Кожин П. М. К проблеме происхождения колесного транспорта // Древняя Анатолия.— Москва, 1985.— С. 178, табл. 1/II.

¹⁴ Kostrzewski J. Wielkopolska w czasach przedhistorycznych.— Poznań, 1923.— С. 36, гус. 84—85.

¹⁵ Даниленко В. Н. Энеолит Украины: Этноисторическое исследование.— К., 1974.— С. 113—115.

¹⁶ Кожин П. М. К проблеме происхождения...— С. 178, табл. 1/II; Мнацаканян А. О. Древние повозки...— С. 140, рис. 1, 144, рис. 8; Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое: Эксперимент раскрывает тайны древних эпох / Пер. с чеш.; Коммент. и послесл. Е. Н. Черных.— Москва, 1988.— С. 48, рис. 53—54; Granlund J. Rinderanspannung...— S. 100—101, Abb. 1; Novotný V. A kol. Encyklopédia archeologie.— Bratislava, 1986.— S. 306, 490, 827 (II); Jacobeit W. Zur Altersfrage des Jochs in Mitteleuropa // Forschungen und Fortschritte.— 1950.— 26. Jahrgang.— N 13—14.— S. 171—174.

¹⁷ Краснов Ю. А. Древнейшие упряжные пахотные орудия.— С. 58.

¹⁸ Там само.— С. 48.

¹⁹ Волков Ф. К. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем.— Петроград, 1916.— Т. 2.— С. 469; Заглада Н. Ярмо.— С. 11—29; Moszyński K. Kultura ludowa...— Cz. 1.— S. 649—654; Лебедева А. А. Транспорт, переноска и перевозка тяжестей // Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры.— Москва, 1987.— С. 340; Глушко М. С. Шляхи сполучення і транспортні засоби в Українських Карпатах другої половини XIX — поч. XX ст.— К., 1993.— С. 147—150.

²⁰ Волков Ф. К. Этнографические особенности...— С. 469—470.

ку етнографічну науку Н. Заглада²¹. Типи ярма дослідники визначили за зовнішніми ознаками і функціональним призначенням упряжі, а також за розмірами, точніше, довжиною нашийної частини. Спираючись на науковий авторитет учених-попередників, відповідної типології дотримувалися їхні послідовники²², зокрема й автор²³.

К. Мошинський поділив усі типи парного нашийного ярма у слов'ян на „каблучне“, „щабельне“, „підгорличне“, або „рамкове“, і „кульбачне“²⁴, визначивши водночас головні райони розповсюдження кожного з них. Як і в першому випадку, основою такої диференціації етнологіві послужили також зовнішні ознаки — наявність і форма окремих їх складових. Йому втрує сучасний польський народознавець К. Ягела²⁵.

На перший погляд, типології упряжі, запропоновані цими дослідниками, не викликають серйозних застережень. Однак при комплексному аналізі волової упряжі стає очевидною їх недосконалість, у чому наочно пересвідчився згодом. Для цього необхідно скрупульозно розглянути конструктивні особливості кожного типу парного ярма, насамперед в українців.

Основу приладу для запрягу волів становить нашийна деталь. Українські селяни позначали її кількома різними лексемами: „ярмо“ (на всій досліджуваній території), „ермо“ (Гуцульщина), „ярем“ (Гуцульщина, Слобожанщина), „ярмина“ (Полісся, Нижня Наддніпрянщина), „чашка“, „чашина“, „чаповина“ (Покуття, Поділля, Волинь, Полісся, Наддніпрянщина), „плече“ (Гуцульщина), „повершник“ (Бойківщина), „нашийник“ (закарпатська частина Бойківщини, Лемківщина), „тягло“ (словацька частина Лемківщини) тощо²⁶.

Найдавнішим з них є, безперечно, термін „ярмо“ („ермо“, „ярмина“), оскільки він збігається із загальною назвою упряжі. З'ясовуючи походження, етимолог В. Парасунько виявив досить широке коло його значень в українській розмовній мові. Крім „приладу для запрягання волів“ та переносного значення „неволя, тягар“, ним позначали ще „раму снувалки“, „раму ручного млина, жорна“, „раму для коша“ та інше. Учений подав

²¹ Заглада Н. Ярмо.— С. 11, 22, 28, 35—36.

²² Симоненко І. Ф. Засоби пересування // Українці: Історико-етнографічна монографія (Макет).— К., 1959.— Т. 1.— С. 286—287.

²³ Глушко М. С. Шляхи сполучення...— С. 147; його ж. Традиційний транспорт // Українське народознавство: Навч. посібник.— Львів, 1994.— С. 434.

²⁴ Moszyński K. Kultura ludowa...— Cz. 1.— S. 650—654.

²⁵ Jagieła K. Jarzmo...— S. 199—224.

²⁶ Чубинский П. П. Малороссы Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом Юго-Западного отдела. Материалы и исследования, собранные Чубинским П. П.— Санкт-Петербург, 1877.— Т. 7.— Вып. 2.— С. 405; Волков Ф. К. Этнографические особенности...— С. 469; Заглада Н. Ярмо.— С. 11—13, 20, 23; Глушко М. С. Шляхи сполучення...— С. 148; його ж. Традиційний сухопутний транспорт // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження.— Львів, 1997.— Вып. 1: Київське Полісся. 1994.— С. 26; його ж. Системи запрягу гужових тварин та упряж // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження.— Львів, 1999.— Вып. 2: Овруччина. 1995.— С. 80; Говірки Чорнобильської зони: Тексти.— К., 1996.— С. 67, 310; Мушинка М. Нариси етнографії: Південь // Лемківщина: Земля, люди, історія, культура.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988.— Т. 2.— С. 217; Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини.— Запоріжжя, 1992.— Т. 4.— С. 258.

також низку символічних значень і застосування самої упряжі в обрядодіях²⁷. На думку мовознавця, слово „ярмо“ первісно осмислювалось як „в'язати, зв'язувати“. Водночас дослідник наголошує: „Якщо прилад до запрягання волів — ярмо тепер асоціюється з ідеєю запрягання, а не в'язання, то це лише свідчить про значну еволюцію приладу і переосмислення його назви — ярмо“²⁸. З цією аксіомою важко не погодитися.

Етимологічно прозорі діалектизми „плече“, „поверхник“, „нашийник“, що виникли за аналогією розміщення складової — на шиях тварин. Стосовно лексеми „чашка“ („чашина“, „чашовина“ тощо), то мовознавці поки що не визначилися остаточно. Серед різних значень цього слова відомі й такі: „частина приладу або пристрою“; „деталь округлої форми“; „напівокругла виїмка на кінці бруса, в яку загоняють край іншого бруса при зв'язуванні їх у вінець“²⁹. Кожне з них так чи інакше властиве нашійникові ярма, оскільки є і частиною пристрою, і має округлу в перерізі форму та округлі виїмки на обидвох кінцях. Щодо останніх, то на території Олевщини, наприклад, для їх позначення найчастіше вживали саме термін „чашка“³⁰.

Незалежно від типу парного ярма на кінцях головної деталі витесували і старанно шліфували дві заглибини сферичної форми. Над обома ними був спеціальний виступ, так званий припір („козирок“) заввишки 3—4 см, що слугував додатковою опорою для карка тварин під час руху.

Довжина нашійної частини „звичайного“ ярма становила в середньому 1,1—1,3 м, для запрягу волів у соху — 1,8—2,15 м³¹. Притому відразу уточнимо, що такі параметри характерні для зразків волової упряжі кінця XIX — 30-х рр. XX ст., які випадково збереглися до нашого часу в деяких господарів і також представлені у нечисленних колекціях музеїв етнографічного профілю. Відповідні розміри нашійної частини найчастіше подають сучасні репрезентанти похилого віку. Однак вказана доба була часом активного витіснення волового запрягу кінним, а водночас і періодом зникнення ярма традиційних моделей і параметрів. Крім того, з 30-х рр. XX ст. у зв'язку з усупільненням робочої худоби, транспортних засобів, орних знарядь праці, іншого рухомого і нерухомого майна, „майстри“-колгоспники почали робити упряж грубої форми — без дотримання традиційних розмірів, зовнішнього контуру, прикрас тощо. На цьому моменті наголошуємо спеціально, оскільки в давнину „нашийник“ не тільки так званого сошного ярма, а й „звичайного“ міг бути значно довшим, що залежало від природно-кліматичних умов поїздки взимку і влітку, стану шляхів сполучення, конструктивної досконалості транспортного засобу, тяглових можливостей упряжних тварин, народної традиції тощо. Так, наприклад, у болгарів довжина ярма для запрягу волів у сухопутний транспорт становила в середньому 1,2—1,4 м, в орні знаряддя праці —

²⁷ Парасунько В. С. До етимології слів ярмо, гмиця і сноза // Мовознавство.— 1968.— № 4.— С. 49—50.

²⁸ Там само.— С. 51.

²⁹ Словник української мови: В 11 т.— К., 1980.— Т. 11.— С. 286.

³⁰ Архів Інституту народознавства НАН України (далі — Архів ІН НАН України), ф. 1, оп. 2, спр. 437, зош. 1, арк. 4, 7, 30—31, 38; зош. 2, арк. 6.

³¹ Симоненко І. Ф. Засоби пересування.— С. 286.

1,5—2,8 м³². І це цілком зрозуміло, бо чим довше ярмо, тим більше плече для прикладення сили, тим легше робочій худобі під час руху, і навпаки. Тобто розмір нашійника зумовлювався цілим комплексом об'єктивних чинників.

У „чашині“ було п'ять (або чотири, залежно від типу упряжі), вертикальних наскрізних отворів для кріплення інших частин ярма і його приєднання до тяглового дишла.

Зібраний автором польовий матеріал, а також зразки музейних колекцій і дані відповідної етнографічної літератури дають змогу стверджувати, що наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. на українській етнічній території побутувало три типи верхньої деталі парної волової упряжі. У „звичайному“ ярмі просвердлювали по два круглі отвори для „сноз“ і „заноз“, а посередині продовбували прямокутну дірку для кріплення „привою“ („прижма“). Сама деталь зовнішнім контуром нагадувала форму сучасного спортивного лука. Тобто її кінці були загнутими вниз і утворювали зовнішній бік сфероподібних заглибин для шиї кожного вола³³.

У ярмі для запрягу тварин у соху в нашійній частині просвердлювали дві круглі дірки для „заноз“, але на відміну від круглих отворів для „сноз“ упряжі попереднього зразка продовбували прямокутні для так званих кульбак. Оскільки складова була довшою, ніж у „звичайному“ ярмі, відповідно й відстань між виїмками для волів була значно більшою, а поверхня плоскою. Крім того, для кріплення ярма до тяглового засобу продовбували посередині прямокутний отвір або замість нього робили на спеціальному потовщенні рівчак чи залишали два виступи³⁴.

На теренах Лемківщини і частини Бойківщини (Закарпаття, південні села Турківського, спорадично Старосамбірського районів Львівської області) „нашійник“ упряжі мав ще іншу форму. Зокрема, його кінці, на відміну від попередніх типів, були загнуті вгору. Щоб наочніше виділявся зовнішній контур, між ними і виступами („припорами“) вирізували плоскі заглибини. Посередині деталь мала плоску поверхню, довжина якої сягала 1/4—1/3 частини „ярма“. Отвори для „заноз“ у цьому нашійнику були круглими, для „сноз“ („бирць“) — прямокутними, а центральний для кріплення упряжі до дишла — круглим³⁵.

Отже, крім зовнішнього контуру і розмірів, відмінність між нашійниками парного ярма спостерігалася також у кількості і формі отворів, за допомогою яких з'єднувалися інші його складові. У „звичайній“ упряжі дірки на „снози“ і „занози“ їх свердлили, тобто вони були круглими, для приєднання ярма до тяглового пристрою — довбали, а отже, вони були

³² Вакарелски Хр. Етнографія...— С. 289—290.

³³ Волков Ф. К. Этнографические особенности...— С. 469, рис. 2; Заглада Н. Ярмо.— С. 41, табл. 1/1—2, 4—5, 9, 45, табл. 5/10; Щербаківський В. Українське мистецтво.— Львів; Київ, 1913.— Т. 1: Дерев'яне будівництво і різьба на дереві.— Фото № 105, 107.

³⁴ Заглада Н. Ярмо.— С. 43, табл. 3/1—3, 5, 7; Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 399, зош. 1, арк. 1, 15, 20, 26, 29, 37; зош. 2, арк. 10, 18, 32; спр. 437, зош. 1, арк. 4, 7, 18 та ін.

³⁵ Гарнович Ю. Матеріальна культура Лемківщини.— Краків, 1941.— С. 42, рис. 2; Глушко М. С. Шляхи сполучення...— С. 96, рис. 14/6; Музей українсько-руської культури у Свиднику (далі — МУРК), № Е-1496; Falkowski J., Pasznyi B. Na pograniczu łemkowsko-bojkowskiem: Zarys etnograficzny.— Lwów, 1935.— S. 71, tabl. 21; PAE.— Zesz. 4.— Kart. 112, mapa 229; Kart. 113, mapa 230.

прямокутними. У „сошному“ ярмі дірки на „занози“ робили круглими, на „кульбаки“ — прямокутними, а для кріплення упряжі до дишла — прямокутний отвір або й обходились без нього. Тим часом в упряжі населення низинних районів Закарпаття, Лемківщини і частини Бойківщини отвори на „занози“ були круглої форми, на „бирця“ — прямокутними, центральний — круглої форми. Таким чином, усі три типи деталі подібні насамперед наявністю круглих дірок на „занози“. Тотожність між ярмом першого і другого типів полягає в тому, що у нашій частині обох продовжували прямокутний отвір для „привою“, а другого і третього типів — у наявності вертикальних прямокутних дірок для кріплення „кульбак“ і „сноз“.

Нижню деталь парного ярма першого і третього типів становила прямокутна планка завтовшки 3—4 см — „підгорлиця“ (на всій території поширення), „підгорниця“ (Лемківщина), „подгарло“, „подгарле“, „подшийник“ (Полісся) з чотирма отворами, аналогічними за формою отворам нашій деталі ярма відповідної моделі. На місці цих отворів „підгорлиця“ була, як правило, дещо ширшою.

Важливу частину упряжі обох типів становила складова, яка з'єднувала згадані елементи разом. У зв'язку з відмінною формою дірок у „чашині“ і „підгорлиці“ вони були також різними і по-різному називалися. Зокрема, у „звичайному“ ярмі наприкінці XIX — у XX ст. такою складовою служили дві вертикальні круглі палки, які закінчувалися внизу потовщенням. Називали їх переважно „снозами“, а також „снізами“, „снизками“, „сунозами“, „сунозками“ тощо³⁶. Спорадично гуцули і бойки уживали для позначення цього елемента термін „смик“³⁷. Крім того, сучасні старожили через загальновідомі причини, а саме — втрату традиції запрягу волів, часто ототожнюють дві зовсім різні за призначенням частини — „снози“ і власне „занози“ (дві крайні круглі палки), називаючи перші також „занозами“³⁸.

Накладена на снози „підгорлиця“ вільно рухалася вгору—вниз. Нашийник ярма кріпився зі снозами нерухомо. Різні способи з'єднання їх разом досить докладно описала Н. Заглада та проілюстрував Ю. Павлович³⁹. Зазначимо тільки, що тепер репрезентанти похилого віку пам'ятають кріплення сноз до „чашини“ за допомогою переважно дерев'яних кілків або залізних цвяхів та мотузки. Натомість ще напередодні Другої світової війни подекуди побутували також архаїчні з походження зразки відповідного елемента та методи його з'єднання з двома іншими, про що йти-меться далі.

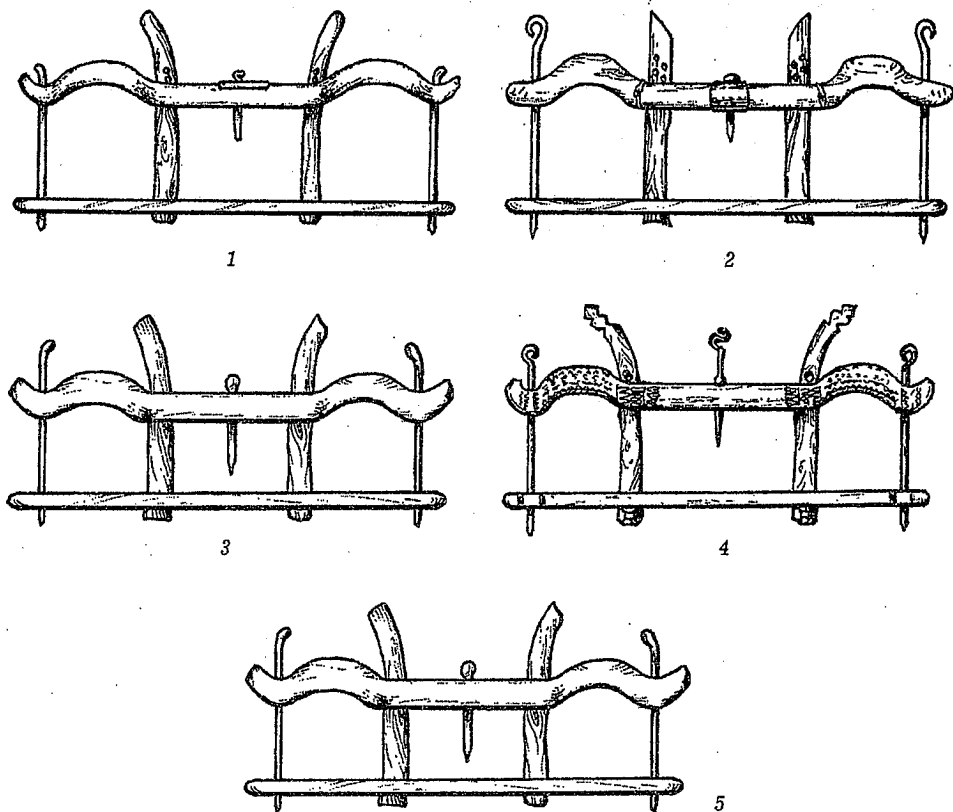
У тягловому ярмі частини українців Карпатського регіону та пониззя Закарпаття снозами слугували прямі або дугоподібні у верхньому кінці

³⁶ Чубинский П. П. Малороссы...— Т. 7.— Вып. 2.— С. 405; Волков Ф. К. Этнографические особенности...— С. 469; Заглада Н. Ярмо.— С. 14—15, 25, 27; Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 371-6, зош. 1, арк. 43; зош. 2, арк. 22; спр. 396; зош. 3, арк. 1; спр. 397, зош. 1, арк. 5, 24; зош. 2, арк. 14; спр. 406, зош. 1, арк. 7, 25, 29, 45, 48, 51; зош. 2, арк. 4, 15, 18, 35, 45, 54; зош. 3, арк. 18, 55, 69.

³⁷ Глушко М. С. Шляхи сполучення...— С. 148.

³⁸ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 397, зош. 2, арк. 1; спр. 406, зош. 1, арк. 8, 17, 28; зош. 2, арк. 28; зош. 3, арк. 36.

³⁹ Заглада Н. Ярмо.— С. 14—15, 25—27, 41, табл. 1/1—10, 42, табл. 2/1—2.

1. Парне ярмо центральноєвропейського типу в карпатському ареалі:

- 1 — Польща. (За PAE.— Zesz. 4.— Kart. 113, mapa 230/B); 2 — Словаччина. (За Podolák J. Beiträge zur Rinderanspannung...— S. 223, Abb. 1); 3 — Угорщина. (За Bodó S. Jochformen...— S. 141, Abb. 3); 4 — Румунія. (За Arta populară...— P. 100, fig. 39/b); 5 — Україна, с. Зарічево Перечинського р-ну Закарпатської обл. Фото автора. 1984 р.

планки завширшки 5—7 см кожна. Називали їх переважно „бирцями“ („берцями“, „бердцями“)⁴⁰, а також „дощечками“⁴¹. В околицях міста Ужгорода побутувала назва „бердеска“⁴². Підгорлиця опиралася на потовщення нижніх кінців, а нашійник — на спеціальні верхні вирізи (завширшки 1—2 см) засобу. Верхня частина ярма кріпилася дерев'яними

⁴⁰ Онішкевич М. Й. Словник бойківських говірок.— К., 1984.— Ч. 1.— С. 52; Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 312, арк. 3, 14 зв., 19 зв.; спр. 313, арк. 36 зв., 43; спр. 324, збп. 1, арк. 40, 59; зош. 2, арк. 21 зв.; спр. 326, зош. 1, арк. 20.

⁴¹ Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, від рукописів, ф. 14-Е5, спр. 12, арк. 65; МУРК, фотоархів, № Е-3924.

⁴² Дзендзелівський Й. Із спостережень над народною етимологією в українській мові // Дзендзелівський Й. Українське і слов'янське мовознавство: Збірник праць.— Львів, 1996.— С. 54.

кілками, які вставляли у просвердлені у планках отвори⁴³. В кожній „дощечці“ була значна кількість дірок, що розташовувалися у шаховому порядку або в ряд. Це давало змогу регулювати відстань між нашійником і підгорлицею — у залежності від товщини шиї кожної упряжної тварини.

Якщо не брати до уваги ще одну важливу деталь — „занозу“, форма і функціональне призначення якої були однаковими для всіх трьох моделей парного ярма, наочно пересвідчуємося, що між „звичайним“ типом упряжі на пару тяглових тварин, з одного боку, і карпатським, з другого, — крім вказаних відмінностей нашійної частини, існують й інші не менш істотні. Зіставивши загальний контур і конструкцію парного ярма другого типу з відповідною упряжжю у поляків⁴⁴, словаків⁴⁵ та угорців⁴⁶, тобто у суміжних з українцями етносів Східних Карпат, неозброєним оком помічаєш не тільки їх подібність, а й аналогічність будови. Цю модель ярма застосовували також чеши, румуни, болгари, хорвати та інші народи Центральної Європи і Балкан⁴⁷, що у подальшому дає підставу трактувати його як центральноевропейський тип.

Побутування назви „бирце“ („берце“, „бердце“) для позначення сноси лише у мешканців Закарпаття, частини лемків Східної Словаччини, бойків південних сіл Львівщини і брак її на решті території Східних Карпат та України в цілому засвідчує іноетнічне походження цього терміна. Вітчизняні діалектологи вважають його похідним від словацького слова „brdce“⁴⁸. Терміном „brdco“ словаки називають важок⁴⁹ — складову кінного запрягу західноевропейського зразка. Споріднене значення має за своєю українцями у словаків діалектизм „берце“ („берцо“), який зафіксовано у межиріччі Ондави—Лаборця⁵⁰. Щодо лексеми „бердеска“, то відомий мовознавець Й. Дзєндзелівський однозначно пов'язує його з угорським „beldeszka“, яке, у свою чергу, складається з двох частин — „bel“

⁴³ Глушко М. С. Шляхи сполучення...— С. 149.

⁴⁴ PAE.— Zesz. 4.— Kart. 112, mapa 229; Kart. 113, mapa 230; Marczyk I. Wykorzystanie wołów i krów jako siły pociągowej // Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego.— Wrocław, 1994.— T. 1: Rolnictwo i hodowla.— Cz. 2.— S. 319, rys. 149, 323, rys. 154, 324, rys. 155; Jagieła K. Jarzmo...— S. 199—211.

⁴⁵ Podolák J. Beiträge...— S. 215, Abb. 3, 216, Abb. 4, 220—221, Abb. 5—8, 228, Abb. 9.

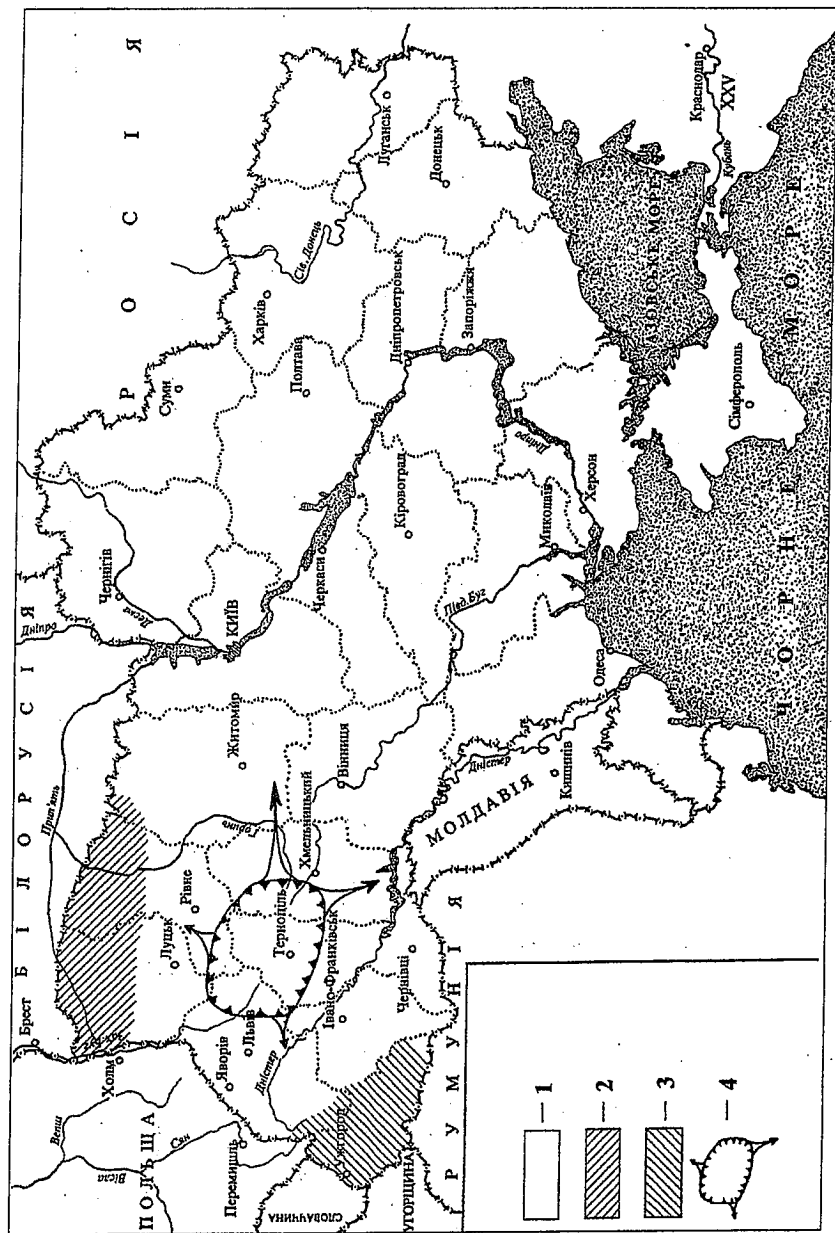
⁴⁶ Bodó S. Jochformen...— S. 141, Abb. 3—5; Balassa J. Földművelés a Hegyközben.— Budapest, 1964.— P. 62, foto 33, 128, foto 108, 156, foto 142, 157, foto 144; Kós K. Eszköz, munka, néphagyomány: Dolgozatok a munka néprajza köréből.— Bukarest, 1980.— P. 172, ket. 71, 320—321, foto 9, 13, 14.

⁴⁷ Див.: Moszyński K. Kultura ludowa...— Cz. 1.— S. 650, fig. 525/3—4, 652, mapa 19; Bodó S. Jochformen...— S. 137—139; Gavazzi M. Das Joch...— S. 153—154, 158, Abb. 4; Dankó I. Bulgarian Carts in the Rodepe Mountains // Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa.— Budapest, 1981.— S. 106, Abb. 8; Marinov V. Zur Ethnographie des Jochs in Bulgarien // NVČ.— Roč. 3—4.— S. 165—166, Abb. 2/I; Jančař J. Das Rindergespann in Ostmähren // Там само.— S. 206, Abb. 2, 209, Abb. 4; Țara Birsei.— P. 375, fig. 125/1; Arta populară din Valea Jiului...— P. 100, fig. 39/a—c; Veith G. Das Rind als Zugtier, seine Beschirrung und sein Beschlag in der Steiermark: Inaugural — Dissertation zur Erlangung der Würde eines Doctor medicinae veterinariae der Tierrärztlichen Hochschule in Wien.— Wien, 1965.— S. 30, Abb. 23, 31, Abb. 24, 25, 32, Abb. 26; Karte.

⁴⁸ Онишкевич М. Й. Словник...— Ч. 1.— С. 52.

⁴⁹ Podolák J. Beiträge...— S. 240.

⁵⁰ Латта В. Атлас українських говорів Східної Словаччини.— Братіслава; Пряшів, 1991.— С. 481, № 124.

2. Регіони поширення різних типів парного ярма в Україні кінця XIX — 30-х років XX ст.:

- 1 — загальноукраїнський (ранньослов'янський); 2 — „кульбачний“ (праслов'янський); 3 — центральноєвропейський;
- 4 — вірогідний ареал виникнення ярма загальноукраїнського (ранньослов'янського) типу і напрямки його розповсюдження

(„внутрішній, що знаходиться всередині“) і „deszka“ („дошка“)⁵¹. Таким чином, і зазначені назви, і саму модель упряжі горяни запозичили у своїх сусідів, чим і зумовлений незначний регіон їх розповсюдження в Україні. Не викликає сумніву пізнє поширення ярма центральноєвропейського типу на теренах Лемківщини, частини Бойківщини і пониззя Закарпаття.

Водночас виявлені відмінності будови волової упряжі незаперечно засвідчують, з одного боку, недосконалість типологій так званого слов'янського парного ярма, які запропонували свого часу К. Мошинський, Ф. Вовк, Н. Заглада, К. Ягела, а з другого — спонукають до вирішення складної дилеми: яка з-поміж вказаних моделей первинна, а які похідні, тобто котра з них генетично давніша, чи всі вони зовсім різні з походження? Поданий нами матеріал переконує поки що в одному: без додаткових аргументів та комплексного аналізу цю дилему не розв'язати. Очевидним є також і те, що помічені відмінності не були випадковими.

Завершуючи виклад документального матеріалу про основні конструктивні риси „звичайного“ парного ярма, варто наголосити на двох таких моментах. По-перше, наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. воно було розповсюджене на території абсолютної більшості етнографічних районів України, за винятком, як уже відомо, частини східнокарпатського ареалу та Полісся, що надалі дає змогу трактувати його як загальноукраїнське. До речі, таким його вважав Ф. Вовк⁵². Але оскільки вчений не знав про побутування у Карпатському краї центральноєвропейського типу ярма, а парну упряж з „кульбаками“ інтерпретував як суто „сошне“, зрозуміло, що таке визначення має дещо інший відтінок. По-друге, у зазначений час відповідну упряж застосовувала частина росіян Півдня і Поволжя. За твердженнями фахівців-етнографів, росіяни запозичили її саме в українців⁵³. Доказом цього є українська народна термінологія ярма та його складових, що закріпилася у російській розмовній мові⁵⁴. Як знаємо, при освоєнні необжитих просторів Російської імперії у ХІХ — на початку ХХ ст. українські селяни брали зі собою і ще тривалий час користувалися традиційними знаряддями праці, транспортом, тяговою силою, упряжжю тощо⁵⁵.

На теренах сучасної Білорусі парним ярмом користувалося населення південно-західних районів і Прип'ятського Полісся⁵⁶, тобто українських етнічних земель, а також суміжних з Україною теренів. Належність цієї упряжі до господарства українського, а не білоруського селянства засвідчує Д. Зеленин, який розрізняє лише два типи парного ярма у східних слов'ян: „українське“ і „білоруське“ (з „кульбаками“)⁵⁷. Щоправда, як пе-

⁵¹ Дзєндзелівський Й. Із спостережень...— С. 54.

⁵² Волков Ф. К. Этнографические особенности...— С. 469.

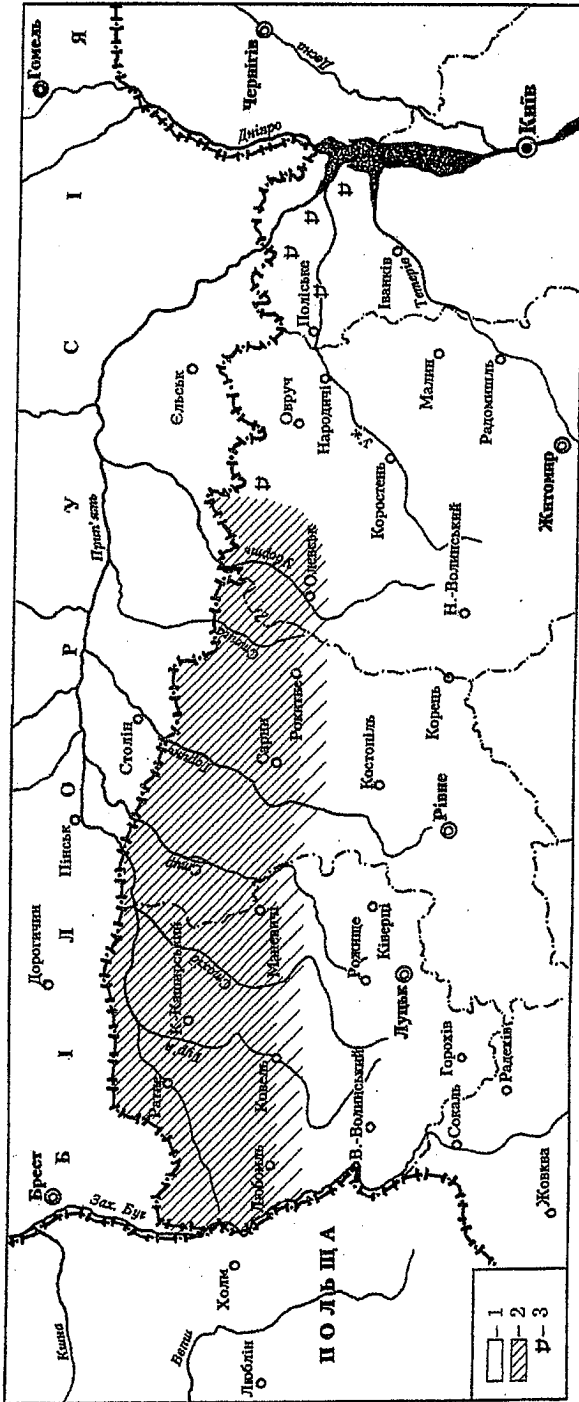
⁵³ Бежкович А. С., Жегалова С. К., Лебедева А. А., Просвиркина С. К. Хозяйство и быт русских крестьян: Памятники материальной культуры. Определитель.— Москва, 1959.— С. 233; Лебедева А. А. Транспорт, переноска...— С. 340.

⁵⁴ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка.— Москва, 1982.— Т. 4.— С. 678; Бежкович А. С. Средства передвижения...— С. 233.

⁵⁵ Бабенко В. Я. Украинцы Башкирской ССР: Поведение малой этнической группы в полиэтничной среде.— Уфа, 1992.— С. 70—87.

⁵⁶ Этнография Беларуси: Энциклопедия.— Минск, 1989.— С. 554.

⁵⁷ Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.— Москва, 1991.— С. 163—165.

3. Регіони поширення різних типів парного ярма на теренах Середнього і Західного Полісся України кінця XIX — 30-х років XX ст.:

- 1 — загальноукраїнський (ранньослов'янський);
- 2 — „кулбачний“ (праслов'янський);
- 3 — поширення ярма-„бовкуна“ з природною „кулбачною“ поза межами поширення парного „кулбачного“ ярма

ресвідчимось згодом, це визначення було безпідставним з погляду географії його розповсюдження у минулому. Те саме стосується трактування його як суто „сошного“, яке запропонувала Н. Заглада. Хоч би тому, що ярмо аналогічної конструкції застосовувалося для запрягу пари волів у санный і колісний транспорт, відрізнялося воно лише розмірами — довжиною нашійної деталі (становило у середньому 1,1—1,3 м)⁵⁸. Притому зимова модель упряжі з „кульбаками“ була на 10—15 см довшою, ніж лінійна, що зумовлювалося специфікою пересування тяглових тварин по ковзкій засніженій дорозі⁵⁹.

Якщо взяти до уваги також той факт, що у прибалтійських народів⁶⁰, не кажучи про скандинавські⁶¹, типи упряжі для пари волів відрізнялися від згаданих нами ще більше, маємо усі підстави для припущення про автотхтонне походження загальноукраїнського („звичайного“) ярма, його давні генетичні корені й самостійний шлях розвитку. В іншому випадку для нього були б нехарактерні такі чітко виражені національні ознаки та особливості конструкції порівняно з ярмами інших моделей. Яскравий доказ цього — побутування на території Лемківщини, частини Бойківщини і пониззя Закарпаття волової упряжі центральноєвропейського зразка.

До такого висновку спонукує нас інша модель парного пристрою — для запрягу тяглових тварин у соху. „Сошне“, за Н. Загладою, „кульбачне“, за К. Мошинським, чи „білоруське“, за Д. Зеленіним, ярмо відрізнялося від двох попередніх типів тим, що замість традиційної „підгорлиці“ і прямих круглих „сноз“ або плоских „бирць“ („дощечок“) використовувалися дві природні кривулі — „кульбаки“. Верхній кінець деталі кріпився у прямокутному отворі нашійника, а в його нижньому кінці просвердлювали вертикальну дірку для „занози“.

Як уже відомо, наявність двох „кульбак“ і розміри нашійної частини послужили дослідникам головними аргументами для виокремлення цього ярма в окремий тип. Н. Заглада вважала його тією моделлю упряжі, яка побутувала синхронно зі „звичайним“ ярмом здавна. Але чи останнє виникло „на території теперішнього [...] вживання“, дослідниця через брак відповідних достовірних даних не могла з'ясувати остаточно⁶². На думку К. Мошинського, така упряж „не тільки типологічно, а й географічно займає проміжне місце між каблучним і підгорличним ярмами. Можна більше стверджувати, що воно розвинулося на стику обох останніх“⁶³. Отже, так чи інакше, але порівняно з ярмом з „підгорлицею“ перше було пізнішим з походження. Щоправда, учений дещо сумнівався у цьому, сподіваючись знайти остаточною відповідь при подальших ґрунтовних дослідженнях, зокрема, волової упряжі у південних слов'ян.

⁵⁸ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 437, зош. 1, арк. 7, 26, 31, 49, 55; зош. 2, арк. 13, 19; Музей етнографії та художнього промислу ІН НАН України (далі — МЕХП ІН НАН України), № ЕП-64794—64795.

⁵⁹ В. Горленко цілком безпідставно твердить зворотне, тобто те, що зимове парне ярмо було коротшим, ніж літнє. Історичній дійсності не відповідає також його думка стосовно того, що довжина волової упряжі залежала від ширини транспорту (Горленко В. Народні засоби перевезення й перевезення вантажів // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах.— Опішне, 1999.— Кн. 2.— С. 140).

⁶⁰ Viires A. Rinderanschrung...— S. 121—136.

⁶¹ Granlund J. Rinderanschrung...— S. 99—120.

⁶² Заглада Н. Ярмо.— С. 36.

⁶³ Moszyński K. Kultura ludowa...— Cz. 1.— S. 654.

За твердженням українських етнологів, основним районом розповсюдження „кульбачного“ ярма в Україні була північно-західна частина Полісся⁶⁴. На жаль, дослідники окреслили відповідний ареал лише в загальному, не вказавши більш чітких меж його побутування наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Ряд нових польових етнографічних першоджерел, виявлених автором, а також дані інших дослідників, насамперед мовознавців, дають підставу для констатації, що на рубежі ХІХ—ХХ ст. ярмо з „кульбаками“ було єдиним засобом для запрягу пари великої рогатої худоби у населення північних районів Волинської і Рівненської області. Тоді південна межа його основного масиву поширення проходила приблизно по лінії Ковель — Маневичі — Рафайлівка — Рокитне — Олевськ⁶⁵. До наших днів збереглися фрагментарні відомості про застосування цього ярма поліщуками ще південніших районів. Так, наприклад, у селах Чорнижі і Майдані-Липнянському Маневицького району Волинської області, Осовій Костопільського району Рівненської області місцеві мешканці застосовували у ХХ ст. уже упряж загальноукраїнського типу, нашийник і пряму „підгорлицю“ якої з'єднували прямі або плоскі дощечки. Проте останні вони називають „кульбаками“ й досі⁶⁶. Те саме характерне для Борового та сусідніх населених пунктів Рокитнівського району Рівненської області⁶⁷. Відомі незаперечні свідчення про безпосереднє використання такої волової упряжі у Турійському і Володимир-Волинському районах Волинської області та у південніших від умовної лінії Рафайлівка — Рокитне населених пунктах Рівненщини⁶⁸. Загалом південна межа побутування „кульбачного“ ярма на території України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. співпадає з південною межею головного масиву його розповсюдження на теренах сучасної Польщі⁶⁹.

Крім північно-західного ареалу Полісся, упряж цього типу використовувало населення Олевського району Житомирської області. У 20-х рр. ХХ ст. серед сіл, у яких проводила дослідження Н. Заглада, запряг волів у таке ярмо було зафіксовано у трьох: Замисловичах, Озерянах і Перзі⁷⁰. Усі вони розташовані північніше від міста Олевська, тобто від умовної лінії Ковель — Олевськ. Значення названих населених пунктів для визначення головного масиву побутування „сошного“ ярма у минулому важко переоцінити. Як засвідчують безпосередньо зафіксовані автором польові етнографічні першоджерела, вони становлять фактично східну межу його розповсюдження в Україні на початку ХХ ст. З тридцяти досліджених у 1997 р. сіл району у значній частині з них (Озеряни, Рудня-Перганська, Журжевичі, Соснівка, Замисловичі, Колице, Хочино, Рудня-Хочинська, Лопатичі та інші) старожили згадували про застосування їхніми предка-

⁶⁴ Волков Ф. К. Этнографические особенности...— С. 469; Заглада Н. Ярмо.— С. 22, 28.

⁶⁵ Глушко М. С. Взявся за гуж, то не кажи: не дуж // Берегиня.— 1993—1994.— № 2—3.— С. 82; Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 399, зош. 1, арк. 13, 15, 20, 29, 38; зош. 2, арк. 10, 13, 18, 22; спр. 437, зош. 1, арк. 4, 11, 18, 26; зош. 2, 13.

⁶⁶ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 399, зош. 2, арк. 23, 26.

⁶⁷ Там само.— Спр. 437, зош. 1, арк. 48—49.

⁶⁸ Там само.— Спр. 399, зош. 1, арк. 1, 6; спр. 437, зош. 1, арк. 49; Tarnacki J. Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie—Mazowsze).— Warszawa, 1939.— S. 51, rys. 9, mapa 113.

⁶⁹ РАЕ.— Зesz. 4.— Kart. 112, mapa 229; Kart. 113, mapa 230.

⁷⁰ Заглада Н. Ярмо.— С. 22 (примітка).

ми ярма з натуральними кривими „кульбаками“⁷¹. Саму ж лексему „кульбака“ як означення складової парного нашійного ярма виявлено у переважній більшості населених пунктів Олевщини, за винятком кількох, розміщених у південно-східній частині краю — у Білокоровичах, Майдані, Жубровичах, Радовелі, Кишині і Зубковичах. Тут, як і на території сусіднього Лугинського району, її витіснив термін „суноза“ („сноза“) або обидві назви вживаються синхронно⁷².

Важливим аргументом цього слугує ще один незаперечний факт. У наш час мешканцям великої групи сіл західної частини Овруччини (Бігунь, Тхорин, Антоновичі, Словечне, Листвин, Лучанки, Городець, Дівошин, Левковичі та інші) відома модель парної волової упряжі тільки загальноукраїнського типу, тобто з прямою „пудгорлицею“ та прямими круглими „снозами“, що з'єднують першу з „чашиною“ ярма⁷³. Брак у значеннях селаж не лише самого „сошного“ ярма, а й терміна „кульбака“ як означення складової, тепер важко пояснити тільки втратою першого на певному етапі історичного розвитку волового запрягу в поліщуків. Найімовірніше, що величезні лісові масиви, які відділяли у минулому і відділяють західну групу сіл Овруччини від давніх поселень Олевського району й досі, стали природною межею певної культурної традиції: поширення „кульбачного“ ярма на схід або, навпаки, його витіснення на цій території новішою моделлю — з „підгорлицею“.

До такого висновку спонукує цінний за значенням мовознавчий матеріал, що стосується Полісся Білорусі. При детальному картографуванні народних назв транспортних засобів та упряжі місцевого населення діалектолог Л. Масленникова зафіксувала побутування терміна „кульбака“ як означення невід'ємного елемента парного ярма лише в західній частині Прип'ятського краю — до ріки Ствиги⁷⁴. На схід від неї, зокрема й у понизві ріки Уборті, він уже невідомий. Тобто східна межа поширення досліджуваного об'єкта у Білорусі переважно збігається з регіоном його побутування на теренах сучасної України.

Розповсюдження „кульбачного“ ярма наприкінці XIX — на початку XX ст. на Заході простягалось далеко у глиб Польщі. Місцями його межа примикала до ріки Вісли і навіть до міста Варшави, охоплюючи значну північно-східну частину країни — Б'ялостоцького, Варшавського і Люблінського воєводств⁷⁵. Окреслений регіон визначив свого часу також К. Мошинський⁷⁶, а нещодавно — К. Ягела⁷⁷. Крім того, як у їхніх працях, так і в „Польському етнографічному атласі“ увагу привертає невеликий „острівець“ поширення упряжі цього типу в межиріччі Вісли і Сяну та на

⁷¹ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 437, зош. 1, арк. 4, 11, 26, 28, 32, 42; зош. 2, арк. 5—6, 13 та ін.

⁷² Глушко М. Від Уборті до Дніпра (Заключний етап комплексного історико-етнографічного дослідження Центрального Полісся) // Народознавчі Зошити.— 1997.— № 6.— С. 374; Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 437, зош. 1, арк. 6, 24, 31, 55; зош. 2, арк. 15, 19.

⁷³ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 406, зош. 1, арк. 8, 45, 51; зош. 2, арк. 15, 18, 35, 42, 45 та ін.

⁷⁴ Масленникова Л. И. Из полесской терминологии транспорта // Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря.— Москва, 1968.— С. 174.

⁷⁵ PAE.— Zesz. 4.— Kart. 112, mapa 229; Kart. 113, mapa 230.

⁷⁶ Moszyński K. Kultura ludowa...— Cz. 1.— S. 653, mapa 20, 654.

⁷⁷ Jagieła K. Jarzmo...— S. 211—217.

правобережжі другої ріки — у Ржевському воєводстві і на півдні Люблінщини⁷⁸.

Стосовно північної межі розповсюдження кульбачного ярма, то можемо скористатися лише відомостями загального характеру. Білоруські етнологи твердять, що ярмно-дишловий запряг найбільше застосовувався у західній частині Білорусі і на Поліссі⁷⁹. Зібраний Л. Масленніковою матеріал з народного транспорту охоплює переважно правобережжя ріки Прип'яті. Найвіддаленішим північним селом, у якому дослідниця зафіксувала термін „кульбака“ як назву частини ярма, є Велута⁸⁰, що розташоване на правобережжі річки Цни — лівої притоки Прип'яті. Відомо також, що на початку ХХ ст. його використовували селяни Слуцького і Мозирського повітів Мінської губернії⁸¹. Те ж підтверджують цінні картографічні першоджерела мовознавця Й. Тарнацького⁸². Крім того, у минулому воно побутувало також в автохтонів південної частини сучасної Литви⁸³.

Незважаючи на те, що північна межа поширення ярма з „кульбаками“ окреслена поки що умовно, поданий нами матеріал однозначно переконує в тому, що описаний тип парної волової упряжі був характерний для селянського господарства насамперед лісової зони — важкодоступної, з непрохідними болотами і лісовими масивами не тільки у давнину, а й на початку ХХ ст. Як пересвідчимося далі, цей фактор став визначальним у довготривалому, незмінному його використанні мешканцями окресленого ареалу.

Докладний розгляд конструкції кожного типу парного ярма, форм і способів з'єднання складових між собою, а також народних назв основних елементів, районів розповсюдження упряжі наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. тощо не вичерпує досліджуваної теми. Навпаки, постає закономірне запитання: яке з названих типів ярма усе-таки давніше з походження, а яке новіше? Як відомо, значна частина українських і зарубіжних учених намагалася знайти таку відповідь, але безуспішно, оскільки аналізувалися насамперед етимологія загальних назв парної волової упряжі та загальна будова. А цього явно недостатньо для розв'язання порушеної проблеми в цілому. Тому, по-перше, що нез'ясованим залишилось питання стосовно основних районів поширення парного ярма різних типів: загальноукраїнського на етнічній території українців, центрально-європейського у поляків, словаків, чехів, угорців та інших народів Центральної Європи, „кульбачного“ („сошного“) у лісовій зоні Північно-Східної Європи. По-друге, яким шляхом відбувалось становлення й утвердження кожного з них у вказаних етносах, або іншими словами — на окреслених теренах. По-третє, і найважливіше, чому між ярмами усіх трьох типів, незважаючи на значні відмінності в конструкції і зовнішньому контурі головних елементів, так чи інакше наявні тотожності, про які уже йшлося. Спробуємо бодай частково знайти відповіді на ці поточні запитання.

⁷⁸ РАЕ.— Zesz. 4.— Kart. 113, mapa 230.

⁷⁹ Етнографія Беларусі...— С. 554.

⁸⁰ Масленникова Л. И. Из полесской терминологии...— С. 174, 474, карта 1.

⁸¹ Сержпутовский А. К. Земледельческие орудия белорусского Полесья (К этнографии белорусов-полещуков южной части Слуцкого и северной половины Мозырского уездов Минской губ. // Материалы по этнографии России.— Санкт-Петербург, 1910.— Т. 1.— С. 50, рис. 6, 51.

⁸² Tarnacki J. Studia porównawcze...— S. 51, rys. 7, mapa 113.

⁸³ Jagieła K. Jarzmo...— S. 214.

Нагадаємо, що при аналізі будови моделей ярма на пару тяглових тварин наочно простежуються відмінності між формами отворів для кріплення „сноз“, „кульбак“ і „берць“. В упряжі загальноукраїнського типу останні просвердлювали, а центральноєвропейського та „кульбачного“ — продовбували, через що перші мали в перерізі форму кола, другі — прямокутника. Перший спосіб підготовки дірок технологічно значно давніший, ніж другий. У кам'яних сокирах і молотах отвори для їх закріплення на дерев'яних рукоятках свердлили за допомогою дерев'яних стержнів і трубчастих кісток тварин уже в неолітичну добу⁸⁴. Логічно напрашується висновок, що загальноукраїнське ярмо з „підгорлицею“ зберегло більше архаїчних рис, ніж центральноєвропейське та „кульбачне“, а значить, воно генетично давніше, ніж два останні. Однак у цьому контексті незрозуміло і нез'ясовано залишається тотожність елементів (плоских „берць“ і „кульбак“) в упряжі другого і третього типів, у загальній конструкції яких спостерігається значно більше специфічних рис і відмінностей порівняно з ярмами загальноукраїнського і центральноєвропейського типів.

Комплексний аналіз усієї сукупності даних показує, що конструктивні відмінності і тотожності зазначених типів парної волової упряжі приховані у масштабах побутування ярма з „кульбаками“ в доісторичну епоху, а також в історичних процесах першої половини I тис. н. е. Ключове значення для позитивного з'ясування порушеного питання мають лексеми „сноза“ і „кульбака“.

За твердженням етимолога В. Парасунька, слово „сноза“ широко відоме „в спеціальній термінології лише української мови, хоч і засвідчене в південноросійських говорах, де не виключений вплив української мови, а також у польській мові“⁸⁵. Українці ж використовували його основу для позначення не тільки складової ярма, а й ряду деталей дерев'яних предметів (вулика, борони, ткацького верстата тощо), в яких вони виконували функцію „в'язання, зв'язування“⁸⁶. У селі Яблуневі Гусятинського району Тернопільської області знавець народного одягу К. Матейко зафіксувала невідоме значення терміна „сунізки“. Як виявилось, це „дівоча зачіска, в якій коси обкручуються довкола голови“⁸⁷.

З-поміж інших слов'янських етносів „сноза“ як елемент парного нашийного ярма, за допомогою якого нашийна частина і підгорлиця з'єднувалися разом, відома також полякам — „snoza“⁸⁸. За твердженням самих дослідників, межі поширення цього слова на теренах сучасної Польщі поки що до кінця не встановлені. Однак незаперечним є те, що воно побутувало у південно-східному ареалі, тобто на суміжних з Україною землях⁸⁹. Достовірно відомо про його розповсюдження також на Холмщині („snoz-ka“), територію якої здавна заселяли українці, та в околицях Кракова

⁸⁴ Шовкопляс І. Г. Основи археології.— К., 1972.— С. 62—63; Мартынов А. И. Археология СССР.— Москва, 1973.— С. 58—59; Брей У., Трамп Д. Археологический словарь.— Москва, 1990.— С. 36, 248—249; Словник-довідник з археології.— К., 1996.— С. 260—261.

⁸⁵ Парасунько В. С. До етимології...— С. 53.

⁸⁶ Там само.— С. 53—56.

⁸⁷ Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник.— К., 1996.— С. 114.

⁸⁸ Jagieła K. Jarzmo...— S. 199, 208—209; Linde S. B. Słownik języka polskiego.— Lwów, 1859.— Т. 5.— S. 360.

⁸⁹ Jagieła K. Jarzmo...— S. 208—209.

(„snoza“)⁹⁰. Цікаво, що окреслений ареал означення відповідною лексемою з'єднуючого елемента парного ярма збігається з масивом позначення цим же словом складової драбини воза — плоских щаблів⁹¹. Натомість в інших регіонах Польщі цей термін або невідомий зовсім (в абсолютній більшості районів), або побутує дуже спорадично. Наприклад, на території Кашубщини його виявлено лише в одному населеному пункті, притому тут він уживався для означення зовнішньої круглої палки ярма⁹².

Сучасні етнографи зафіксували використання аналогічного слова також у сусідній Словаччині. Зокрема, на відміну від західних і південно-східних районів, на північному сході країни (у гірському масиві Східних Карпат, тобто на Лемківщині), побутував термін загальноукраїнського походження — „снозки“ („сностки“)⁹³. У російській мові слово „сноза“ поширене тільки у південних діалектах⁹⁴ і, як уже відзначалося, належить до українців. Отже, воно було властиве насамперед розмовній мові українців, тоді як у мову інших слов'янських етносів, зокрема і поляків, могло проникнути пізніше унаслідок їх довготривалих етнокультурних контактів і взаємозв'язків. До такого попереднього висновку спонукує конкретний документальний етнографічний матеріал, що стосується волової упряжі цього типу.

До недавнього часу слово „сноза“ вважали безпосередньою спадщиною індоєвропейської мови. Зусиллями вітчизняних мовознавців аргументовано доведено, що українські слова „сноза“ і „сніз“ є давнім засвоєнням з германської (готської) мови⁹⁵. Ця обставина докорінно змінює ситуацію в дослідженні традиційної волової упряжі не тільки українців, а й східних і західних слов'ян загалом. Насамперед тому, що корені незбагнених конструктивних відмінностей і тотожностей аналізованих типів парного ярма потрібно шукати в історичних процесах періоду міграції готів.

Як відомо, з пониззя Вісли готи вирушили на південний схід у напрямку скіфських степів у другій половині — наприкінці II ст. н. е. Проминувши праслов'янську територію між Дністром і Поліссям, вони зайняли узбережжя Чорного моря у районі Дніпра і Дністра, де протрималися до навали гунів понад півтора століття⁹⁶. Довготривале їх проживання у степовій і лісостеповій зонах, безперечно, вплинуло на культуру і побут місцевих автохтонів⁹⁷. І все ж таки засвоєння ранні-

⁹⁰ Kolberg O. Chełmskie. Obraz etnograficzny.— Kraków, 1890.— Т. 1.— С. 107; Malecki M., Nitsch K. Atlas językowy polskiego Podkarpacia.— Kraków, 1934.— Cz. 2.— S. 88.

⁹¹ Mały atlas gwar polskich / Red. K. Nitsch.— Wrocław, 1957.— Т. 1.— Cz. 2.— S. 111—113.

⁹² Sychta B. Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej.— Wrocław etc., 1972.— Т. 5.— S. 116.

⁹³ Podolák J. Beiträge...— S. 225.

⁹⁴ Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка.— Москва, 1959.— Т. 2.— С. 345.

⁹⁵ Парасулько В. С. До етимології...— С. 56—57.

⁹⁶ Буданова В. П. Готы в системе представлений римских и византийских авторов о варварских народах // Византийский временник.— 1980.— № 41.— С. 141—152; Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов В. В. Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). Сборник научных трудов.— К., 1990.— С. 39—46.

⁹⁷ Баран В. Д. Черняхівська культура: За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу.— К., 1981.— С. 152—162; Рыбаков В. А. Язычество Древней Руси.— Москва,

ми слов'янами слова „сноза“ („сніз“) видається на перший погляд цілком малоюмовірним.

Наближує думку й інший український термін — „кульбака“. Його походження, на відміну від слова „сноза“, етимологи однозначно пов'язують із праслов'янським „kulьba“ („згинання; щось зігнуто“), яке, у свою чергу, є похідним від „kuliti“ („гнути, згинати, кривити“). Відомо також кілька основних значень терміна, зокрема і як „частина ярма“⁹⁸.

При дослідженні меж побутування „кульбачного“ ярма на Поліссі зауважуємо малопомітну закономірність: на території, де воно було домінуючим видом волової упряжі до XX ст. включно, слово „сноза“ і його похідні місцевому населенню невідомі, і навпаки — там, де широко використовувалось ярмо з „підгорлицею“, вони обов'язково є⁹⁹. Тобто між розповсюдженням волового пристрою загальноукраїнського типу і слова „сноза“ простежується безпосередня взаємозалежність. Притому це характерно не тільки для упряжі, а й для інших господарських предметів поліщуків, конструктивні елементи яких називали так само: ткацького верстата („снози“), вулика („снозик“), землеробських знарядь праці — борони („сноза“, „суноздка“), складової посуду — палички для запирання бодні („сноза“), елемента дверей — поперечної планки, якою скріплюють дошки („сноза“) тощо¹⁰⁰.

Подібні явища зафіксовано у білорусів, росіян і поляків. Перші для позначення перекладки між ніжками стола або лавки використовували термін „суножка“¹⁰¹, другі словом „сноза“ називали „палички, хрести у вулику для опори стільників“, а також поперечні „палички, перекладки в клітці“¹⁰², на які сідає пташка. Частина поляків, як уже відомо, лексею „snoza“ („sneza“, „snózka“, „snóžka“, „sonuska“) позначали плоскі щаблі, які з'єднують поздовжні жердини драбини воза¹⁰³. Крім того, спорадично її вживали для означення поперечини, що з'єднує ручки плуга („snoska“), дощечки, по якій заходять у вулик бджоли („snozka“), довгої палиці, якою попихують рибацьку сітку під льодом („snozka“) тощо¹⁰⁴.

1987.— С. 24—39; Магомедов В. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— С. 37—94; Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов В. В. Черняховская культура...— С. 30—78.

⁹⁸ Етимологічний словник української мови.— К., 1989.— Т. 3.— С. 136.

⁹⁹ Пор.: Масленникова Л. И. Из полесской терминологии...— С. 174, 189; Лисенко П. С. Словник польських говорів.— К., 1974.— С. 199, 207; Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся.— К., 1985.— С. 112—114; Никончук М. В., Никончук О. М. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов.— К., 1990.— С. 162—163.

¹⁰⁰ Владимирская Н. Г. Полесская терминология ткачества // Лексика Полесья: Материали для полесского диалектного словаря.— Москва, 1968.— С. 264; Анохина В. В., Никончук Н. В. Полесская терминология пчеловодства // Там само.— С. 358; Лисенко П. С. Словник...— С. 199; Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика...— С. 113; Никончук М. В., Никончук О. М. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов.— Житомир, 1990.— С. 182.

¹⁰¹ Nosovič I. I. Slovar' bělorusskago narěčija. Nachdruck und Nachwort in zwei Bänden von G. Freidhof und P. Kosta / Reprint. wyd. 1870 r.— München, 1986.— Bd. 2.— S. 622.

¹⁰² Преображенский А. Г. Этимологический словарь...— Т. 2.— С. 345.

¹⁰³ Mały atlas gwar polskich.— Т. 1.— Cz. 2.— S. 111—112; Malecki M., Nitsch K. Atlas językowy polskiego Podkarpacia.— S. 88.

¹⁰⁴ Mały atlas gwar polskich.— Т. 1.— Cz. 2.— S. 57; Sychta B. Słownik gwar kaszubskich...— Т. 5.— S. 116.

Як уже наголошувалось, властивість позначати терміном „сноза“ елементи відповідних предметів в Україні помітив ще В. Парасунько¹⁰⁵, однак дослідник не звернув належної уваги на те, як побутування зазначених і подібних речей, зокрема й складової ярма, стикнується зі самим словом у територіально-географічному плані, зокрема і поза межами української етнічної території.

Натомість слову „кульбака“ вказана взаємозалежність (побутує відповідного типу упряж — відоме і саме слово, і навпаки) невластива. Численні документальні матеріали засвідчують зворотне: його широке розповсюдження на теренах усієї України і навіть поза її межами. З відомих нам пам'яток української мови власна назва „кульбака“ фігурує щонайпізніше з кінця XVII — початку XVIII ст. Стосується вона насамперед сідла¹⁰⁶. Невипадково слово „кульбака“ як означення кінного спорядження закріпилося також у польській і білоруській мовах¹⁰⁷. Український поет порубіжжя XVII—XVIII ст. Климентій Зіновіїв про останнє писав так:

*Добре то выгадано ку[л]баки робити:
же[б] їздичи хто ве[р]хи, не та[к] са мо[г]лѣ збити.
І че[ст]ные то рѣчи ку[л]баки и важные:
бо їздятъ особы высокоповажные¹⁰⁸.*

Підвищена увага сучасника до сідла-„кульбаки“ цілком зрозуміла, оскільки на відміну від того ж ярма воно було не тільки невід'ємним атрибутом верхової їзди на коні, а й важливим показником соціального статусу його власника. У „Словнику“ П. Білецького-Носенка вміщена з цього приводу цікава приказка: „Якъ кульбака не до ладу корови, такъ й панство мугорови“ (Як сідло не пасує корові, так само і знатність мужиків)¹⁰⁹. Безперечно, інші предмети з відповідними назвами, зокрема й деталі „кульбачного“ ярма, не могли бути у полі зору літописців вітчизняної історії.

Крім сідла (примітивного сідла; сідла з високими луками; козацького сідла) і частини ярма, етимологам відомі й інші значення терміна „кульбака“, незалежно від його фонетико-морфологічного оформлення у слов'янських мовах: „костур“, „ручиця“, „коромисло“, „товстий кий, ломака“¹¹⁰. Проте, як засвідчують нові дослідження мовознавців та етнографів, це аж ніяк не повний ряд. Так, ще на початку XX ст. населення Гуцульщини і південно-східної частини Бойківщини називало „кульбакою“ кожну луку дерев'яного сідла¹¹¹. Бойки для позначення сідловини між вершинами гір уживали описове словосполучення „гірська кульбака“¹¹². Україн-

¹⁰⁵ Парасунько В. С. До етимології...— С. 54—56.

¹⁰⁶ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України).— К., 1976.— С. 141—142, 266.

¹⁰⁷ Преображенский А. Г. Этимологический словарь...— Т. 1.— С. 411; Етимологічний словник...— Т. 3.— С. 136.

¹⁰⁸ Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті.— К., 1971.— С. 159.

¹⁰⁹ Білецький-Носенко П. Словник української мови.— К., 1966.— С. 199.

¹¹⁰ Етимологічний словник...— Т. 3.— С. 136.

¹¹¹ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 324, зош. 2, арк. 25 зв.; спр. 326, зош. 1, арк. 14, 62, 75, 80.

¹¹² Онишкевич М. Й. Словник...— Ч. 1.— С. 394.

ці верхів'я рік Попраду і Ториса (Східна Словаччина) словом „кульбака“ („кульбаха“) означували кривий предмет („гирлигу“) з домашньої гігієни¹¹³.

Особливо багата семантика цього терміна збереглася на території Полісся, незалежно від наявності чи відсутності самого „кульбачного“ ярма: деталь човна з дощок — кокора („кульбака“)¹¹⁴; ручка коси, яка обгортається довкола кісся („кульбачка“)¹¹⁵; частина ткацького верстата — ручка, яка накладається пазом на зуби великого дерев'яного колеса („кульбака“)¹¹⁶; складки ззаду на свитці („кульбаки“)¹¹⁷ тощо.

Відома в українській мові ціла низка похідних цього слова: „кульбачити“, „кульбачний“, „кульбачник“¹¹⁸. До речі, це ж характерно і для білоруської мови — „кульбаченый“, „кульбачиць“¹¹⁹.

Наукове зацікавлення викликають відапелятивного походження історичні прізвищеві назви Кульбака (1552 р.)¹²⁰, Кульб'ік (1565 р.)¹²¹, Кулбака, Кулбаченко (1649 р.)¹²², Кульпачик (1650 р.)¹²³, Кульбачка (XVII ст.)¹²⁴, які побутують в українців до нашого часу — Кульба, Кульбака, Кульбенко, Кулбаченко, Кульбій, Кулбачний, Кулбашний, Кулбацький та інші¹²⁵. Відантропонічне походження мають назви сучасних сіл України: Кулби (Золочівський район Львівської області), Кулбашеве (Покровський район Дніпропетровської області), Кулбашне (Великобагачанський район Полтавської області)¹²⁶, а також уже перейменовані назви населених пунктів чи таких, що злилися з іншими: Кулбачів (тепер Лобачів Володарського району Київської області)¹²⁷, Кулбакине (Миколаївська область)¹²⁸, Кулбаки (Сумська область)¹²⁹. Відомі відантропонімі назви і в

¹¹³ Латта В. Атлас...— С. 490, № 308.

¹¹⁴ Масленникова Л. И. Из полесской терминологии...— С. 174.

¹¹⁵ Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика...— С. 124; його ж. Лексичний атлас правобережного Полісся.— Київ; Житомир, 1994.— Карта № 198 (зв.).

¹¹⁶ Владимирская Н. Г. Полесская терминология ткачества.— С. 227.

¹¹⁷ Соколовская А. С. Полесские названия одежды и обуви // Лексика Полесья...— С. 295.

¹¹⁸ Етимологічний словник...— Т. 3.— С. 136; Словник української мови.— К., 1973.— Т. 4.— С. 392.

¹¹⁹ Nosovič I. I. Slovar' bělorusskago narěčija...— München, 1984.— Bd. 1.— S. 259.

¹²⁰ Тупиков Н. М. Словарь древнерусских собственных имен // Записки отделения русской и славянской археологии императорского Русского археологического общества.— Санкт-Петербург, 1903.— Т. 6.— С. 272.

¹²¹ Жерела...— Львів, 1900.— Т. 3.— С. 126.

¹²² Реєстр Війська Запорозького 1649 р.— К., 1995.— С. 30, 38, 48, 87 та ін.

¹²³ Жерела...— Львів, 1901.— Т. 5.— С. 279.

¹²⁴ Історія міст і сіл Української РСР: Київська область.— К., 1971.— С. 502.

¹²⁵ Там само.— С. 533; Історія міст і сіл Української РСР: Дніпропетровська область.— К., 1969.— С. 199, 804; Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська область.— К., 1973.— С. 575; Історія міст і сіл Української РСР: Ровенська область.— К., 1973.— С. 201; Довідник Львівської міської телефонної мережі (квартирні телефони)— Львів, 1991.— Кн. 1.— С. 480.

¹²⁶ Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 року.— К., 1987.— С. 59, 179, 218, 402.

¹²⁷ Історія міст і сіл Української РСР: Київська область.— С. 301.

¹²⁸ Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1946 року.— К., 1947.— С. 359.

¹²⁹ Історія міст і сіл Української РСР: Сумська область.— К., 1973.— С. 100.

Російській Федерації — Кулебаки (місто обласного підпорядкування у Нижньогородській губернії)¹³⁰.

У минулому були розповсюджені також відповідні топоніми — Кульба (на території сучасного Золочівського району Львівської області), Кульбаки (тепер Білорусь), Кульбачин (тепер Литовська Республіка)¹³¹. Цікаво, що у литовців побутував і слов'янізм „kulbōkas“ як означення „дерев'яної кривулі у плузі, яку надівали на шию вола“, і частини „ярма“¹³². На території Донецької області українські мовознавці зафіксували рідкісний гідронім — Кульбань¹³³.

Безперечно, така значна географія поширення апелятива „кульбака“ в Україні та поза її межами базується на давній історичній основі. На відміну від „снози“, яка у згаданих нами предметах виконувала однакову функцію (скріплювала деталі конструкції між собою), термін „кульбака“ та його похідні використовували для позначення різних за призначенням предметів, а також явищ. Першим властива одна загальна риса — природна чи штучно зроблена кривизна. Отже, оскільки слово „кульбака“ значно давніше за походженням (праслов'янське), ніж лексема „сноза“ („сніз“), то, відповідно, і парне ярмо з натуральними „кульбаками“ виникло раніше, ніж загальноукраїнське (з „підгорлицею“), тобто вперше його застосували праслов'яни. Доказом цього є інше непересічне етнокультурне явище праслов'янської доби, яке винайшли давні мешканці України, — запряг одного вола у сани¹³⁴.

Поданий ряд документальних свідчень також дає змогу стверджувати, що цей тип волової упряжі у минулому був розповсюджений скрізь чи на більшій частині території проживання праслов'янських племен, котрі застосовували велику рогату худобу як тяглову силу. Переселення готів у Північне Причорномор'я спричинило становлення нової моделі ярма, яка протягом наступних століть витіснила традиційну модель на основних теренах її поширення. Аргументом цієї тези слугують кілька прямих та опосередкованих фактів.

По-перше, уже згадувана географія побутування слова „кульбака“ і його різних похідних у мові східних слов'ян, а також у поляків і литовців.

По-друге, виявлена автором взаємозалежність між розповсюдженням терміна „сноза“ („сніз“) і ярма з „підгорлицею“ в українців на певній території і брак такої взаємозалежності стосовно назви „кульбака“ та ярма з відповідним елементом.

По-третє, використання „кульбачного“ ярма в районі межиріччя Вісли і Сяну та на правобережжі останнього¹³⁵, тобто за сотні кілометрів від головного масиву його побутування у Польщі, Україні, Білорусі та Литві.

¹³⁰ Словарь географических названий СССР.— Москва, 1968.— С. 272; Энциклопедический словарь географических названий.— Москва, 1973.— С. 358.

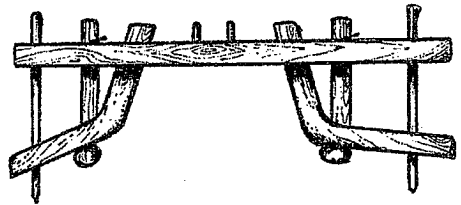
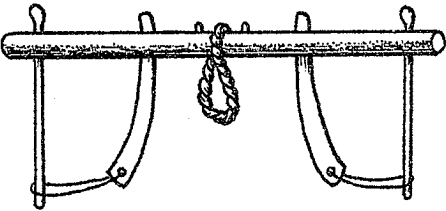
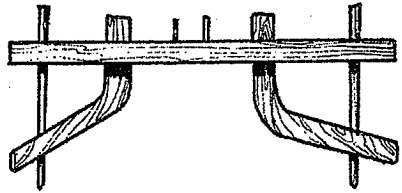
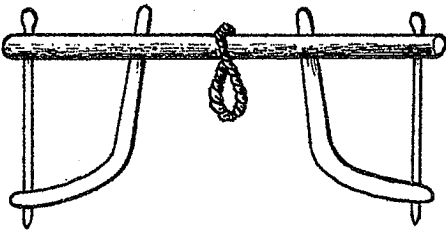
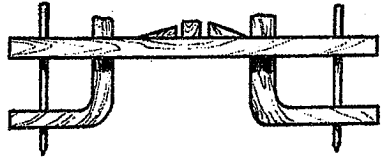
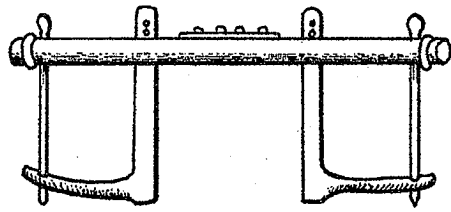
¹³¹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— Warszawa, 1883.— Т. 4.— С. 858—859.

¹³² Преображенский А. Г. Этимологический словарь...— Т. 1.— С. 411.

¹³³ Словник гідронімів України.— К., 1979.— С. 301.

¹³⁴ Глушко М. Бовкун як етнокультурний феномен українців // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 1999.— Вип. 34.— С. 501—516.

¹³⁵ PAE.— Zesz. 4.— Kart. 112, mapa 229; Kart. 113, mapa 230; Jagieła K. Jarzmo...— S. 215.

4. Варіанти
„кульбачного“ ярма у поляків.
(За РАЕ.— Zesz. 4.— Kart. 113,
mapa 230/B)

5. Моделі парного ярма
без „підгорлиці“ у болгарів.
(За Marinov V. Zur Ethnographie des
Jochs...— S. 166, Abb. 2, II-6-8)

Крім того, польські етнологи у 50-х рр. XX ст. зафіксували подібну упряж у самому верхів'ї Сяну¹³⁶, що взагалі не вписується у канву традиційних уявлень сучасних дослідників стосовно поетапного розвитку волового приладу. Як і в попередньому випадку, наявність такого ярма на північних схилах Карпат можна пояснити тільки тим, що в далекому минулому цей край, як і інші райони Східних Карпат і Прикарпаття, становили єдиний масив застосування саме „кульбачного“ ярма чи його прототипу, а не упряжі з „підгорлицею“. Доказом цього є поширення слова „кульбака“ також в українців Східної Словаччини¹³⁷. Водночас у карпатських мешканців (Гуцульщина, східна частина Бойківщини) найдовше збереглася в Україні і у слов'ян у цілому первісна форма засвоєного зі старогерман-

¹³⁶ РАЕ.— Zesz. 4.— Kart. 112, mapa 229; Kart. 113, mapa 230.

¹³⁷ Латта В. Атлас...— С. 490, № 308.

ської (готської) мови апелюючи „сніз“ („снізки“) як означення складової парного нашийного ярма загальноукраїнського типу¹³⁸.

По-четверте, попередню тезу однозначно підтверджує унікальний матеріал із Балкан. Зокрема, ще у ХХ ст на півдні Болгарії побутувало аналогічне з поліським (з „кульбаками“) ярмо, тобто без „підгорлиці“¹³⁹. У 50-х рр. ХХ ст. на території Лавантталю землі Карінтія, що розташована у південній частині Австрії, австрійський дослідник Г. Форхер також зафіксував парне шийне ярмо з природними кривулями¹⁴⁰, тобто типове „кульбачне“. Цікаво, що місцеве населення позначало його терміном „Jag“¹⁴¹, тоді як усі інші моделі волової упряжі — лексемою „Joch“. На жаль, Г. Форхер обмежився лише констатацією факту та загальним описом конструкції цього ярма, не вдаючись до глибшого наукового аналізу явища. Тим часом слово „Jag“ явно є слов'янізмом (усіченням загальнослов'янською „ярмо“), яке закріпилося тут або під час великого розселення ранніх слов'ян у V—VIII ст.¹⁴², або було запозичене германцями, як і сама упряж, у сусідніх південних слов'ян пізніше¹⁴³.

По-п'яте, усе сказане нами наочно підтверджує конкретний матеріал, що стосується подібності чи тотожності форм отворів у нашийній частині ярма центральноєвропейського і „кульбачного“ типів. Як уже відомо, вона зумовлювалася однаковими за зовнішніми контурами з'єднуючими деталями — плоскими (прямокутними у перерізі) планками і „кульбаками“. Подальший аналіз однозначно засвідчить, що це явище теж генетично споріднене.

По-шосте, у поліщуків Житомирщини (села Возничі та Лучанки Овруцького району) і Київщини (село Мартиновичі Поліського району; села Рудня-Іллінецька, Теремці, Куповате, Ладижичі, Опачичі колишнього Чорнобильського району) автором виявлено ярмо на одного вола зі суцільною природною кривулею і „пудгорлом“¹⁴⁴. Зовнішньою формою і конструктивними складовими воно нагадує половину типового „кульбачного“ ярма. Аналогічна модель упряжі на одну тварину домінувала на початку ХХ ст. на теренах Олевщини і в сусідніх районах Рівненської області¹⁴⁵.

¹³⁸ Оницьук А. Остатки первісної культури у гуцулів (Записано в Зеленій Надвірні. Пов.) // Матеріали до української етнології.— Львів, 1912.— Т. 15.— С. 174; Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 326, зош. 1, арк. 2, 13, 32, 48; спр. 349, зош. 1; арк. 1, 27, 34.

¹³⁹ Marinow V. Zur Ethnographie des Jochs...— S. 166, Abb. 2/П — 6—7.

¹⁴⁰ Forcher H. Das Rind als Zugtier, seine Beschirung und sein Beschlag in Karnten: Inaugural — Dissertation zur Erlangung der Würde eines Doctor medicinae veterinariae der Tierärztlichen Hochschule in Wien.— Wien, 1958.— S. 24, Abb., 25, Abb.

¹⁴¹ Там само.— S. 19, Karte, 24.

¹⁴² Див.: Баран В. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1993.— Т. ССХХV.— С. 81—85.

¹⁴³ Земля Карінтія межує зі сучасною Хорватією. У середині 70-х рр. ХХ ст. на території Австрійської Республіки проживали також хорвати, словенці, чехи та представники інших національних меншин, які становили шість відсотків населення країни. Підраховано за: Українська Радянська Енциклопедія.— К., 1977.— Т. 1.— С. 30.

¹⁴⁴ Глушко М. На древній Овруччині // Народознавчі Зошити.— 1966.— № 2.— С. 73, фото; його ж. Від Уборти до Дніпра...— С. 380, фото; його ж. Традиційний сухопутний транспорт.— С. 26, фото 11, 27; Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 406, зош. 2, арк. 14 зв., 18; спр. 437, зош. 2, арк. 25, 27—28, 30, 33, 36.

¹⁴⁵ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 437, зош. 1, арк. 2—4, 26, 41, 45; МХП ІН НАН України, № ЕП-49411.

Цікаво, що поліщуки Чорнобильщини, як і басейну ріки Уборті, називають вигнуту деталь одинарного ярма тільки „кульбакою“. Таку ж одноволу упряж зафіксовано на території Полісся Білорусі¹⁴⁶.

По-сьоме, аналогічні або подібні до поліського способи кріплення ярма на пару волів до тяглових засобів у тих районах, де упряж з „кульбаками“ давно вже невідома.

Нарешті, на увагу заслуговує ще один цікавий момент. Маємо на увазі ареали розповсюдження „кульбачного“ ярма і сохи поліського типу, яку дослідники часто називають ще „литовкою“, бо, на їхню думку, в Україні вона набула поширення у період пізнього середньовіччя з північних районів лісової зони Східної Європи¹⁴⁷. Дійсно, у другій половині XIX — на початку XX ст., крім Західного і Середнього Полісся, відповідне хліборобське знаряддя застосовували також у південно-західному масиві Білорусі і на півдні Литви¹⁴⁸. Проте названі терени не були винятком. Тоді ж сохою цього типу різних місцевих модифікацій орали у північно-східному, східному і південно-східному ареалах сучасної Польщі, зокрема і в межиріччі Вісли і Сяну (Ряшівщина)¹⁴⁹, тобто за сотні кілометрів від суцільної природної лісової зони. За побіжними даними, у 40-х рр. XIX ст. аналогічним знаряддям орали також українські селяни суміжних з Польським Королівством земель Галичини, передовсім Малого Полісся чи історико-етнографічної Волині¹⁵⁰. Однією з характерних рис такої хліборобської техніки було те, що вона мала довгий тягловий прилад („гряділь“, „стебло“, „войце“ тощо), за допомогою якого знаряддя приводила у рух пара волів. Натомість на території Лівобережної України побутувала російська з походження соха-однокінка (з „вобжами“ — голоблями), яка у XVII—XVIII ст. проникла туди з північних районів Росії і набула основного розповсюдження у XIX ст.¹⁵¹

Щоправда, як уже зазначалося, сучасники, зокрема й українські етноологи, вважають соху пізнім з походження знаряддям праці орного типу. За доведенням Ю. Краснова, первісний епіцентр формування російської сохи-односторонки, в яку запрягали лише одного коня, був у північно-західному масиві Росії (навколо літописного Новгород та Ільменського озера, а також у районі Старої Ладogi). Саме тут археологи виявили найдавніші „сошники“ (кінець VIII—XIII ст.). Звідси вона поступово набула поширення в інших регіонах лісової зони і водночас послужила основою для

¹⁴⁶ Етнографія Беларусі...— С. 55, рис.; Зеленин Д. В. Восточнославянская этнография.— С. 162, рис. 61.

¹⁴⁷ Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект.— К., 1990.— С. 160; Горленко В. Сільськогосподарські знаряддя та способи праці // Українці...— Кн. 1.— С. 258—259.

¹⁴⁸ Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.— Москва, 1987.— С. 163, 182, рис. 94; Етнографія Беларусі...— С. 448—449; Феоктисова Л. X. Пахотные орудия // Историко-этнографический атлас Прибалтики: Земледелие.— Вильнюс, 1985.— С. 35, 39—40.

¹⁴⁹ PAE.— Warszawa, 1964.— Zesz. 1.— Kart. 3, mapa 3; Kart. 4, mapa 4; Marczyk I. Socha // Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego.— Wrocław, 1993.— Т. 1: Rolnictwo i hodowla.— Cz. 1.— S. 113—124.

¹⁵⁰ Мовна У. Традиційно-побутова культура українців Галичини на сторінках преси 1811—1848 рр.: Дисертація ... канд. іст. наук.— Львів, 1999.— С. 34—35.

¹⁵¹ Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия...— С. 182, рис. 94; Горленко В. Сільськогосподарські знаряддя...— С. 258—259.

решти моделей сохи, зокрема і поліського типу¹⁵². Одним з головних аргументів відповідної тези Ю. Краснова та його послідовників є те, що соха зовсім невідома південним слов'янам. Але висловлюючи подібні міркування, дослідники забувають уточнити суттєву деталь: південним слов'янам якої історичної доби — новітньої (XIX—XX ст.) чи періоду мандрівки ранніх слов'ян на Балканський півострів (V—VII ст. н. е.), тобто Великого переселення народів. Крім того, ніхто з попередників автора не спромігся поставити і не спробував знайти відповідь на цілком доречне в цьому контексті запитання: чи існували на Балканах умови (природно-кліматичні, ландшафтно-грунтові та інші) для обробітку землі саме сохою?

Для нас же очевидним є те, що збіжність основних ареалів поширення двох різних явищ, але тісно взаємопов'язаних між собою — парного ярма з „кульбаками“ як єдиної волової упряжі і сохи поліського типу — не була випадковістю, а мала давні генетичні корені. Доказом відповідної взаємозалежності є вже поданий нами фактичний матеріал, у тому числі синхронне побутування сохи як орного знаряддя праці та „кульбачного“ ярма далеко за межами головного масиву лісової зони — у межиріччі Вісли і Сяну. До речі, польський дослідник К. Ягела виявив у Польщі аналогічну для теренів України тенденцію — витіснення такого ярма іншою моделлю упряжі (з „підгорлицею“) у XIX — 20—30-х рр. XX ст.¹⁵³, хоч пояснює її зовсім іншими причинами та дотримується цілком іншої концепції походження „кульбачного“ ярма¹⁵⁴.

І все ж таки навіть широкий ряд поданих аргументів стосовно коренів і часу походження аналізованих зразків волової упряжі є, на перший погляд, малопереконливим. Справді, важко собі уявити, щоб проживання готів упродовж півтора—двох сотень років на території України могло так різко змінити ситуацію у досліджуваній ділянці народної культури. Важко повірити не так у факт самого запозичення ранніми слов'янами готського з походження слова „сноза“ („сніз“), як у заміну одного типу ярма іншим.

Основне смислове значення терміна „сноза“ — „в'язати, скріплювати“: маємо на увазі як ярмо, так і інші предмети, у яких аналогічну функцію виконували елементи з тотожною назвою. Поширення цього слова тільки на територіях, де використовували парне ярмо з „підгорлицею“, дає підставу стверджувати, що спочатку його вживали для позначення деталі саме волової упряжі нової моделі, а вже пізніше семантику слова перенесли на подібні за функцією елементи борони, плуга, вулика, ткацького верстата тощо, що виникли і конструктивно удосконалювалися значно пізніше¹⁵⁵, ніж ярмо.

¹⁵² Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия...— С. 182, рис. 94, 183, 185.

¹⁵³ Jagieła K. Jarzmo...— S. 201, 203—204, 215—216.

¹⁵⁴ Ширше про це див. у рецензії М. Глушка на працю „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego / Pod redakcją naukową J. Bohdanowicza.— Wrocław, 1997.— Т. IV: Transport i komunikacja lądowa // Red. tomu Z. Kłodnicki.— 316 s.; il.“, опублікованій у цьому ж томі „Записок НТШ“.

¹⁵⁵ Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців (Історико-етнографічна монографія).— К., 1971.— С. 42, 71—74; Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України.— С. 147—157; Шнирельман В. А. Пчеловодство // Свод этнографических понятий и терминов.— Москва, 1989.— Вып. 3: Материальная культура.— С. 154; Українська минавшина: Ілюстрований етнографічний довідник.— К., 1994.— С. 43, 50.

Аналізуючи основний зміст лексеми „сноза“, а також історичні закономірності становлення та еволюції позначених нею предметів, напрошується висновок: набути традиційного значення у народнорозмовній мові ранніх слов'ян вона могла тільки тоді, коли позначена цим словом складова виконувала безпосередню функцію — з'єднувала нашійну частину ярма з „підгорлицею“, при відсутності якої не було потреби і в новому терміні. Тобто утвердження у мові ранніх слов'ян III—IV ст. н. е. терміна „сноза“ зумовило формування ярма сучасного загальноукраїнського типу — з „підгорлицею“. В іншому випадку український термін „сноза“ („снів“) як запозичення з германської (готської) мови втрачає усякий сенс.

Належність цього явища раннім слов'янам України, а не готам, підтверджує той факт, що ще на початку XX ст. для запрягу великої рогатої худоби в орні знаряддя праці і транспортні засоби німці та австрійці використовували передовсім прирождену (запотилічну, надлобну) упряж різних варіантів¹⁵⁶, яку у слов'янських мовах позначають словом „igo“. Невластивість волової упряжі загальноукраїнського типу готам очевидна й з іншої причини. Зокрема, у пониззі Вісли, звідки вони переселилися на територію України, до початку XX ст. включно синхронно з прирожденним запрягом гужових тварин побутував різновид парного ярма центрально-європейського типу, що відрізнявся не тільки зовнішніми контурами складових будови і способом їх з'єднання між собою, а й елементами, за допомогою яких прилад кріпили до тяглових засобів¹⁵⁷.

Крім того, за визнанням польських дослідників, у деяких районах Східної Пруссії до відомих післявоєнних подій середини XX ст., тобто у лісовій зоні, місцеві мешканці паралельно використовували один з варіантів „кульбачного“ ярма¹⁵⁸. Мабуть, саме з цієї причини польські мовознавці пов'язують з германцями поширене у Польщі слово „kule“ („kula“) як означення складової волового приладу¹⁵⁹, а не зі слов'янами, зокрема, з праслов'янським за походженням терміном „кульбака“, що в контексті сказаного видається не тільки дуже сумнівним, а й суперечить поширенню самої упряжі у прусаків. Більш того, така етимологізація цієї назви спричинила врешті-решт і те, що останню модель волової упряжі вони вважають однією з наймодерніших.

Характерний же для готської мови дзвінкий спірант „z“, зокрема і для запозиченого ранніми слов'янами слова „сноза“, в західно- і північногерманських мовах тепер не фіксується (шляхом так званого ротатизму „z“ змінився на „r“). На думку учених-лінгвістів, брак його зумовив те, що він був характерний насамперед для готської мови, а з переселенням її носіїв на терени України в говорах інших прагерманських племен швидко втратив своє значення¹⁶⁰. Нарешті, загальнослов'янські та загальноукраїнські з походження назви основних елементів, за винятком термі-

¹⁵⁶ Jacobiet W. Jochgeschirr- und Spanntiergrenze.— Bd. 3.— S. 119—144; Pöttler V. H. Führer durch das Österreichische Freilichtmuseum.— Graz, 1985.— S. 134, Abb., 148, Abb.; Forcher H. Das Rind...— S. 14—24; Veith G. Das Rind...— S. 11—29; Jagieła K. Jarzmo...— S. 224—228.

¹⁵⁷ Поп.: PAE.— Zesz. 4.— Kart. 113, mapa 230; Kart. 114, mapa 231.

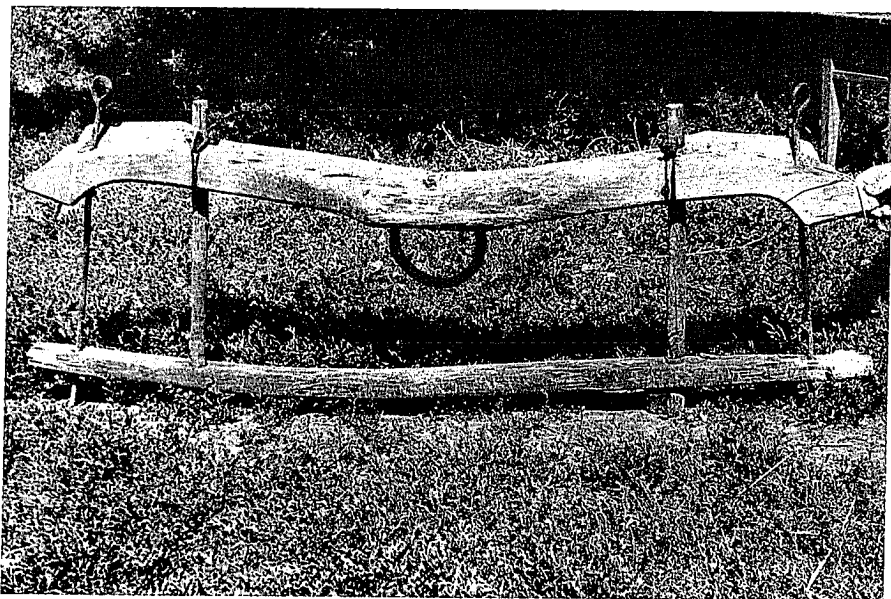
¹⁵⁸ Jagieła K. Jarzmo...— S. 213—214.

¹⁵⁹ Там само.— S. 222.

¹⁶⁰ Парасунько В. С. До етимології...— С. 57.

6. Модель „кульбачного“ ярма з голоблями із села Ворокомлого Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. 1993 р. Фото автора

7. Модель загальноукраїнського парного ярма із села Шульгівки Петриківського р-ну Дніпропетровської обл. 1991 р. Фото автора

8. Фрагмент загальноукраїнського парного ярма з гнутою „снозкою“ із села Любівців Малинського р-ну Житомирської обл. 1996 р. Фото автора

9. Модель і спосіб кріплення до тяглового приладу центральноєвропейського парного ярма із села Завбуча Перечинського р-ну Закарпатської обл. 1984 р. Фото автора

на „сноза“, та самого ярма, безумовно, не утвердилися би у народнорозмовній мові українського етносу, якби винахід належав готам.

Тепер досить важко визначити конкретний регіон України, де у III—IV ст. н. е. виникло ярмо нового типу. Очевидним є тільки те, що таким масивом не була важкодоступна лісова зона, оскільки тут до нашого часу традиційною залишилася упряж з „кульбаками“. Описуючи просування готів у напрямку причорноморських степів, автор „Гетики“ Йордан згадував, що їм доводилося долати непрохідні багністі простори і переправлятися через численні річкові греблі, унаслідок чого багато з них потопилося¹⁶¹. Чи з цієї причини, чи внаслідок опору автохтонного праслов'янського населення, але готи були змушені залишити землі між Дністром і Поліссям та освоювати степову зону Північного Причорномор'я. Зусиллями сучасних археологів аргументовано доведено, що під час міграції з низзя Вісли вони пройшли Західну Волинь, після чого у верхів'ї Південного Бугу поділилися на дві частини: одна група рухалася у напрямку Чорного моря між Дніпром і Південним Бугом, а друга, переправившись у середній течії Дністра, попрямувала до Дунаю¹⁶². Тривалі війни з римлянами і сусідніми слов'янами, а потім навала гунів ослабили їх, унаслідок чого вони покинули територію України назавсім.

Так чи інакше, але становлення упряжі нового типу могло відбутися тільки в районах суміжного проживання слов'ян і готів. Останні найкраще представлені в Україні вельбарськими пам'ятками (могильниками і поселеннями) на території Західної Волині, менше — у верхів'ї Південного Бугу¹⁶³. Не викликає сумніву, що цей винахід належав черняхівським племенам, у культурі яких спостерігається значна частка готського походження¹⁶⁴. Цікавим з цього погляду є ще один момент, що стосується не менш історично значущого явища у ділянці традиційного транспорту. Зокрема, формування ярма з „підгорлицею“ і „снозами“ хронологічно синхронне становленню на етнічних землях українців однокінного запрягу, характерного спочатку для племен тієї ж черняхівської культури¹⁶⁵.

У рамки цього положення чітко вписуються ще кілька досі нез'ясованих у науковій літературі питань. Одне з них — що зумовило конструктивну відмінність упряжі на пару волів у західних слов'ян? Чи пов'язана вона з історичними реаліями раннього середньовіччя римського періоду?

На нашу думку, ключове значення для розв'язання цієї проблеми має те саме готське з походження слово „сноза“. Як уже відомо, крім української, воно фігурує також у словацькій і польській мовах. Щоправда, словацькі етимологи цього терміна безпосередньо не фіксують¹⁶⁶. Нам же відомо про його розповсюдження серед частини українців Східної Словаць-

¹⁶¹ Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1991.— Т. 1.— С. 142.

¹⁶² Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В. Черняховская культура...— С. 48, рис. 2, 65—66.

¹⁶³ Там само.— С. 31, рис. 1, 48, рис. 2, 69.

¹⁶⁴ Там само.— С. 46—71; Словник-довідник з археології.— С. 60—61, 300—301.

¹⁶⁵ Цалкин В. И. К истории животноводства и охоты в Восточной Европе // Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА).— Москва, 1962.— Вып. 107.— С. 70—71; його ж. Древнее животноводство племян Восточной Европы и Средней Азии // Там само.— Москва, 1966.— Вып. 135.— С. 81—82, 92, 97.

¹⁶⁶ Machnek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského.— Praha, 1957.

чини — „снозки“ („сностки“). Важче у цьому плані з польською лексемою „snoza“ („snozka“), бо її побутування на території Польщі поки що не окреслено до кінця. Але оскільки назва „сноза“ як означення елемента ярма була розповсюджена насамперед на суміжних зі сучасною Україною землях — на території Холмщини, Підляшшя, Ярославщини, Перемишльщини тощо, де споконвіків проживали українці, то це дає змогу стверджувати, що в минулому воно було характерне для носіїв народно-розмовної мови передовсім українського етносу. Тобто і в польській, і в словацькій мовах є українізмом. В іншому випадку очевидні несумісні для спільного генезису парної волової упряжі в українців і західних слов'ян суперечності. По-перше, відмінності конструкції ярма загальноукраїнського і центральноєвропейського типів. По-друге, різні способи кріплення упряжі до тяглових засобів. По-третє, інша народна термінологія деталей ярма у західних слов'ян, цілком інша в українців. Наочний приклад цього — словаки. Якщо українці на всій території поширення парного ярма з „підгорлицею“ з'єднуючу частину називали „снозою“ (незалежно від фонетико-морфологічного оформлення слова), то словаки використовували для цього майже десяток таких лексем. Найбільше розповсюдження мала назва „doštički“ („došt'ički“, „deščički“, „dašt'ičke“, „došt'ičke“, „doščeč-ki“)¹⁶⁷, яка відповідає українському „дощечки“. Спорадично цей термін побутував у моравських слов'ян („deščice“)¹⁶⁸ і в українців Словаччини¹⁶⁹. „Deszka“ як складова відомого угорського „beldeszka“ також має аналогічне значення¹⁷⁰ і, безсумнівно, належить до слов'янізмів. Крім того, словаки вживали ще інші назви: „deski“, „bid'elnice“, „bilnice“, „latki“, „māčiky“, „šlingi“¹⁷¹.

Загальновідомо, що стала назва відображає генетично давніше явище чи предмет, і навпаки — застосування великої кількості синонімічних за значенням термінів засвідчує їхнє пізніше походження. Логічно є всі підстави вважати ярмо з підгорлицею у словаків більш новітнім винаходом, ніж в українців. Те ж стосується відповідної волової упряжі у поляків, що підтверджує конкретний фактологічний матеріал з ділянки традиційної конструкції.

Одним з елементів, на підставі якого дослідники минулого, зокрема і К. Мошинський, згрупували в один тип моделі парного ярма з підгорлицею у західних, східних і південних слов'ян, була нижня суцільна планка. Українські селяни називали її „підгорлицею“. Тотожна назва закріпилася у західних сусідів: у поляків — „podgardlica“ („podgarlica“, „podgarlek“)¹⁷², у словаків — „podhorlica“ („podharlica“, „podherlina“, „pidhorlina“, „podhrdlica“, „podhrdelnica“, „podhrdelnik“ та інші)¹⁷³, у моравських слов'ян — „podhrdelnica“¹⁷⁴. Такий стан характерний насамперед для предметів одного ряду, що мають спільне генетичне коріння. Проте, як показує аналіз, абсолютно їх ототожнювати зовсім недоречно. Хоч

¹⁶⁷ Podolák J. Beiträge...— S. 224—225.

¹⁶⁸ Jančář J. Das Rindergespann in Ostmären.— S. 206.

¹⁶⁹ Мушинка М. Нариси етнографії...— С. 217.

¹⁷⁰ Дзєндзелівський Й. Із спостережень...— С. 54.

¹⁷¹ Podolák J. Beiträge...— S. 225.

¹⁷² Moszyński K. Kultura ludowa...— Cz. 1.— S. 651.

¹⁷³ Podolák J. Beiträge...— S. 224.

¹⁷⁴ Jančář J. Das Rindergespann in Ostmären.— S. 206.

би тому, що, крім видимої різниці у загальному контурі нашійника в „підгорлиці“ ярма загальноукраїнського типу, отвори на снози просвердлювали, а центральноєвропейського — продовбували, тобто перші мали в перерізі форму кола, другі — прямокутника. Спричинялось це одним фактором — використанням для з'єднання нашійника і підшийної частини разом конструктивно різних елементів: круглих палок („сноз“) в українців і плоских прямих планок („дощечок“) у словаків, а також у поляків, моравських слов'ян, угорців та інших етносів Центральної Європи.

Таким чином, комплексний аналіз тождних і відмінних рис конструкції обох типів парної упряжі, а також народної термінології складових дає підстави для висновку: центральноєвропейське ярмо з підгорлицею виникло пізніше, ніж загальноукраїнське, і його корені не сягають раннього середньовіччя римського періоду. Способи з'єднання нашійника з суцільною підшийною планкою, форми отворів в обох деталях, зовнішній контур і назви з'єднуючої частини („дощечки“), нарешті, методи кріплення волового пристрою до тяглого дишла переконують у тому, що прототипом центральноєвропейського ярма була упряж на пару тварин з природними „кульбаками“, які потім замінили плоскі планки. У контекст цієї тези найкраще вписується розповсюдження на початку XX ст. ярма з природними кривулями на півдні сучасної Польщі (межиріччя Вісли—Сяну, верхів'я ріки Сяну), а також побутування терміна „кульбака“ („кульбаха“) в українців Східної Словаччини. Зазначені аргументи водночас підтверджують автотонність цього явища у західних слов'ян, безсумнівність якого наочно ілюструє достовірний етнографічний польовий матеріал з теренів Українського Полісся. Так, в Олевському районі Житомирської області (села Юрове, Жубровичі, Рудня-Озерянська, Жовтневе, Журжевичі, Замисловичі, Суцани та інші), Рокитнівському районі Рівненської області (села Борове, Сновидовичі та інші), де в минулому побутувало „кульбачне“ ярмо, природні кривулі спочатку замінили саме прямі плоскі планки-дощечки („кульбаки“, „сунози“) та окрема підшийна планка („підгорлиця“)¹⁷⁵. Тільки згодом планки-дощечки почали витіснятися прямими круглими палками („сунозами“). Аналогічна тенденція була характерна у минулому для теренів Польщі¹⁷⁶, але місцеві дослідники пов'язують її не з „кульбачним“ ярмом, навіть тоді, коли у народнорозмовній мові основну складову конструкції позначають традиційною для поляків назвою „kule“¹⁷⁷, а з воловою упряжжю інших типів — з „підгорлицею“, „щаблями“ чи „каблуком“.

Стосовно ж етнокультурного впливу стародавніх українців на становлення ярма центральноєвропейського типу, то він, найімовірніше, був опосередкованим. Зокрема, у місцях їх спільного проживання з поляками і словаками, які могли запозичити в українців ідею застосування упряжі з „підгорлицею“, хоч і удосконалювали традиційну модель (з природними кривулями) своїми методами. Крім того, через посередництво українців у мові поляків південно-західного ареалу закріпилося слово „сноза“ як означення деталі нової моделі пристрою для запрягу пари великої рога-

¹⁷⁵ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 437, зош. 1, арк. 1, 7, 17, 19, 25, 41, 44, 49, 55 та ін.

¹⁷⁶ Jagieła K. Jarzmo...— S. 215, 218, rys. 127, 219.

¹⁷⁷ Там само.— S. 217.

тої худоби. Загалом вказані етнокультурні взаємовпливи, як і час та основний регіон становлення ярма центральноєвропейського типу, потребують спеціального дослідження зі залученням відповідних першоджерел з археології, історії, етнографії, лінгвістики.

Для нас же безсумнівними є два моменти. По-перше, на цей історичний процес у західних слов'ян не мали істотного впливу західні і південні сусіди, зокрема, угорці та німці. За визнанням учених, угорці запозичили у слов'ян як запряг волів, так і упряж для круторогих тварин¹⁷⁸. Щодо германських народів, то, як уже відомо, вони використовували насамперед прирожене ярмо. Західна межа розповсюдження нашійного ярма сягала деяких районів Західної Австрії¹⁷⁹ та деяких населених пунктів на узбережжі ріки Лаби сучасної Німеччини¹⁸⁰, де у минулому проживали слов'яни. По-друге, новітні моделі парного ярма у східних і західних слов'ян, інших етносів Центральної Європи порівняно з „кульбачним“ ярмом чи його прототипами мали значні конструктивно-технологічні і функціонально-транспортні переваги. Так, виготовити дерев'яний пристрій з „підгорлицею“ легше, ніж із природними „кульбаками“. Незважаючи на великі запаси деревини, вибрати спеціальну кривулу для деталі відповідної форми і щоб вона не муляла шию тварини було досить важко. З цієї ж причини виникали серйозні проблеми при її пошкодженні під час поїздки.

Натомість зламану „снозу“ могли замінити новою, без затрати значних зусиль на пошуки матеріалу та виробничо-технологічний процес досить швидко і легко. Доречно нагадати, що в минулому „снозою“ слугував довгий розпарений стовбурець (пагін) молодого дерева твердої породи (берези, ясеня, дуба, граба) або верболозу. Способи з'єднання за його допомогою нашійника і підгорлиці разом детально описала Н. Заглада. З огляду на автентичність документального матеріалу, який дослідниця подала у своїй праці, дослівно процитуємо ту його частину, яка достеменно передає первісний зміст слова „сноза“ і безпосередньо ілюструє технологію „зв'язування“ („скріплювання“) складових ярма: „Готову снозу [...] всовують у дірку в підгорлі зісподу, а тоді в дірку в ярмі, перегинають снозу [...] через ярмо й тонший кінець її [...] завертають аж униз наперед підгорля й прив'язують мотузкою [...] до спіднього кінця снози та до підгорля [...] Встромляють снозу [...] в дірку в підгорлі, а тоді в ярмо й перегинають снозу на бік, пускаючи тонший кінець її по ярму, в напрямку до привоя й прив'язують мотузкою...“¹⁸¹ Аналогічної форми „снози“ і способи їх кріплення зі складовими волової упряжі дослідниця згадує ще раз, наголошуючи на тому, що з походження вони первісні, тобто найдавніші, і застосовувалися у деяких селах Полісся і на Чернігівщині¹⁸². По-одинокі випадки використання так званих дубців (довгих розпарених пагінців дво- трирічного віку) як з'єднуючої деталі („снози“) парного нашійного ярма ще у 30—50-х рр. XX ст. зафіксував автор під час постчорнобильських історико-етнографічних експедицій на теренах Житомирщини (села

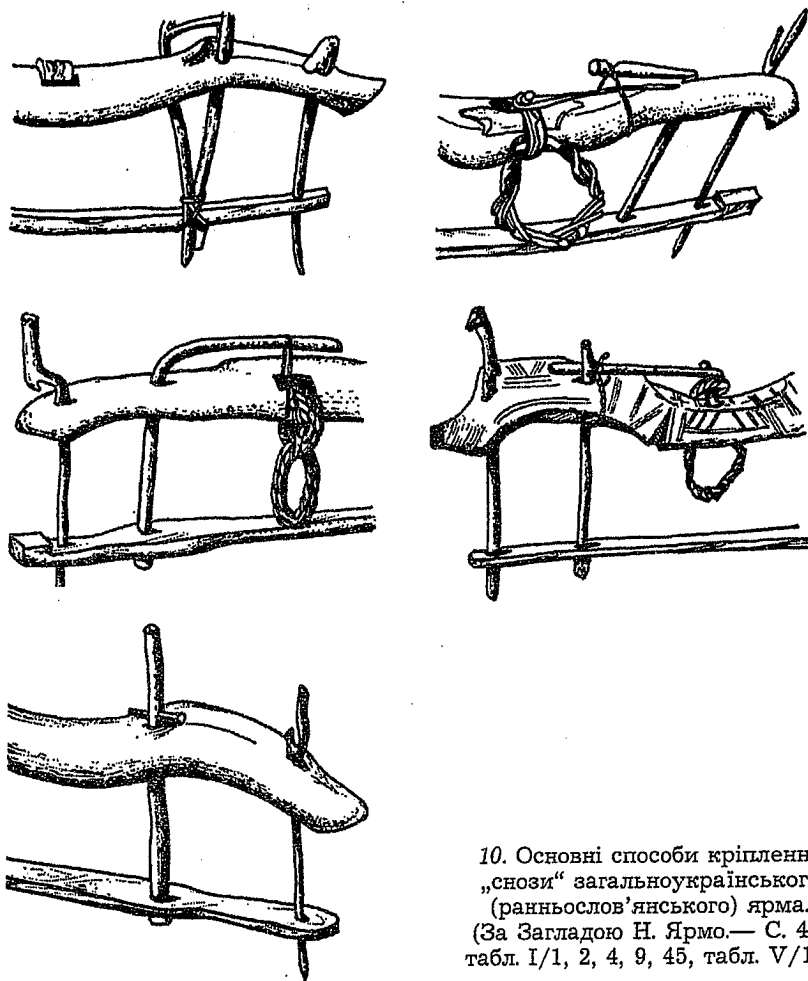
¹⁷⁸ Bodó S. Einzeljoch...— S. 179—182.

¹⁷⁹ Gavazzi M. Das Joch...— S. 158.

¹⁸⁰ Jagieła K. Jarzmo...— S. 201.

¹⁸¹ Заглада Н. Ярмо.— С. 14.

¹⁸² Там само.— С. 25—26.

10. Основні способи кріплення „снози“ загальноукраїнського (ранньослов'янського) ярма. (За Загладою Н. Ярмо.— С. 41, табл. I/1, 2, 4, 9, 45, табл. V/10)

Левковичі, Лучанки Овруцького району; село Рубежівка Народицького району; село Любовичі Малинського району; село Дідковичі Коростенського району; село Велика Рача Радомишльського району)¹⁸³.

Крім того, застосування такої технології значно полегшувало заміну підшійної деталі у випадку її пошкодження в дорозі чи в лісі, оскільки нею могла слугувати звичайна палка, тільки більших розмірів (товстіша і довша), ніж „сноза“. Упряж з „підгорлицею“ відзначалася також значними функціонально-транспортними перевагами. Описуючи тип кульбачного ярма з теренів Білорусі, К. Мошинський згадує цікавий факт. Зокре-

¹⁸³ Глушко М. У межиріччі Ужа і Тетерева // Народознавчі Зошити.— 1996.— № 6.— С. 388, фото; Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 406, зош. 1, арк. 29; зош. 2, арк. 16; зош. 3, арк. 18, 70.

ма, за свідченнями тутешніх мешканців, такий пристрій був непрактичним, бо через специфіку природних кривул досить важко запрягати і випрягати тяглових тварин. Щобільше, під час запрягання і випрягання людина постійно наражалася на небезпеку — воли могли приступити їй ноги¹⁸⁴. Аналогічними причинами пояснювали відмову від „кульбачного“ ярма мешканці села Жолобка біля Володави, що на Холмщині¹⁸⁵.

І такі твердження небезпідставні. Бо кожен, хто спостерігав за запрягом тварин у ярмо чи за їх випрягом, особливо в літню спекотну пору, коли худобу обсідають мухи і гедзі, міг достеменно пересвідчитися, що зробити це не так вже й легко. „Снози“ упряжі загальноукраїнського типу порівняно з природними кривулями „кульбачного“ ярма, безперечно, значно практичніші у такому випадку. Перевага першого ярма також у тому, що її рухома „підгорлиця“, на відміну від статично з'єднаних частин упряжі другого типу, давала змогу регулювати відстань між „чашиною“ і підшийником, враховуючи товщину шиї кожного вола, його тяглові можливості, характер тощо.

Зрозуміло, що витіснення „кульбачного“ ярма упряжжю з „підгорлицею“ і „снозами“ не було одномоментним актом, а тривало упродовж століть. Оскільки ж південна межа лісової зони ще в X ст. пролягала значно південніше, ніж тепер¹⁸⁶, то немає сумніву, що кульбачним ярмом користувалися мешканці не тільки північно-західної частини Полісся, а й південних районів сучасної України. Лише з освоєнням нових, поліських і карпатських, земель, удосконаленням орного хліборобства, розвитком транспорту, різних лісових промислів і ремесел, розширенням внутрішньої і зовнішньої торгівлі тощо такі райони поступово звужувалися, поступаючись місцем конструктивно новітнішій і досконалішій моделі волової упряжі — зі „снозами“ і суцільною „підгорлицею“. Наприкінці XIX — на початку XX ст. вона стала провідною на більшій частині етнічної території українців, за винятком північних районів Волинської і Рівненської областей.

Усе викладене нами також прояснює ситуацію щодо типологічної різновидности парного ярма у південних слов'ян. Підвищена зацікавленість етнологів до волової упряжі на Балканах зрозуміла, оскільки саме тут вони сподівалися знайти незаперечні аргументи, які сприяли б з'ясуванню головної наукової проблеми — генезису парного нашійного ярма в усіх слов'янських етносів. Проте навіть детальне картографування його різних моделей не дало очікуваного результату. Причина цього очевидна тепер — не враховувалися давні історичні реалії з досліджуваної ділянки народної культури, зокрема, реалії, які були характерні для ранньослов'янських племен до їх переселення на Південь Європи.

З історії походів ранніх слов'ян на Балкани учені виділяють три періоди. Перший хронологічно охоплював III — середину V ст. н. е.¹⁸⁷ і був зумовлений власне міграцією готів на терени України. Більш того, на дум-

¹⁸⁴ Moszyński K. Kultura ludowa...— Cz. 1.— S. 654.

¹⁸⁵ Jagieła K. Jarzmo...— S. 213 (Uwaga).

¹⁸⁶ Генсірук С. А. Ліси України.— К., 1992.— С. 13, рис. 1, 14—16, 17—19; Генсірук С. А., Фурдичко О. І., Бондар В. С. Історія лісівництва в Україні.— Львів, 1995.— С. 21, рис. 1, 22—24, 26—27.

¹⁸⁷ Історія південних і західних слов'ян.— К., 1987.— С. 15.

ку вчених, при набігах на землі Римської імперії вони виступали тоді як федерати готів¹⁸⁸.

Чи в той час, чи після переселення частини склавів і антів на Балкани упродовж двох наступних періодів (до середини VII ст. н. е.), але, як традиційні хлібороби, вони, безперечно, продовжували користуватися давно апробованими у господарській діяльності волами як тягловою силою і відповідними типами ярма й надалі. Інакше до XX ст. включно тут не побутували б конструктивно подібні і навіть тотожні типи волової упряжі, які синхронно застосовували східні й західні слов'яни — як зі суцільною прямою підшийною планкою, так і без неї. Цікаво, що на Балканах зовсім не спостерігається строго визначена для Східної і Центральної Європи ареальність поширення кожного типу парного ярма. Наприкінці XIX — на початку XX ст. в одному і тому ж районі застосовували конструктивно різні моделі волової упряжі¹⁸⁹.

На нашу думку, такий стан був наслідком складних історичних процесів III — першої половини VII і наступних століть, а також міграції на Південь Європи ранньослов'янських племен з різних ареалів прабатьківщини. Так, у болгар¹⁹⁰, сербів і македонців¹⁹¹ збереглося ярмо, нашийник і підшийну деталь якого з'єднували разом дві круглі палки, як і в упряжі загальноукраїнського типу. До речі, кілок, який вставляли у просвердлений на передку тяглового засобу отвір для кріплення ярма, болгари позначали терміном „занос“¹⁹², тобто так само, як українці і західні слов'яни називали елемент парного ярма („заноза“), за допомогою якого віл утримувався під час поїздки. Паралельно ж у них побутували моделі ярма зі складовими, характерними тільки для центральноєвропейського типу. Увагу привертає використання дерев'яної упряжі на пару волів без суцільної підшийної деталі тими ж сербами, македонцями і болгарам¹⁹³. Цей ряд аналогій можна продовжувати і далі, що є вже окремою темою.

Безперечно, упродовж часу проживання на Балканах (понад півтори тисячі років) матеріальна культура і побут південних слов'ян, зокрема і моделі парного ярма, зазнали істотних змін, набуваючи протягом свого розвитку характерних тільки для них регіональних рис і локальних особливостей. Однак очевидним є те, що ґрунтовне вивчення генетичних коренів волової упряжі у хорватів, словенців, македонців, болгар, сербів та інших етносів Балканського півострова потрібно розглядати безпосередньо через призму симбіозних історико-культурних процесів раннього середньовіччя римського періоду, насамперед з міграцією готів в Україну. А це завдання майбутнього і значно ширшого кола дослідників. Автор пере-

¹⁸⁸ Історія південних і західних слов'ян.— С. 15; Грушевський М. Історія...— Т. 1.— С. 146—147.

¹⁸⁹ Пор.: Moszyński K. Kultura ludowa...— Cz. 1.— S. 652, mapka 19, 653, mapka 20.

¹⁹⁰ Вакарелски Хр. Етнографія...— С. 289, 291, обр. 249; Marinov V. Traditionelle Transportmittel in Bulgarien // Land Transport in Europe.— København, 1973.— S. 387, Abb. 35.

¹⁹¹ Gavazzi M. Das Joch...— S. 155, Abb. 1, 156, Abb. 2.

¹⁹² Marinov V. Zur Ethnographie des Jochs...— S. 168—169, Abb. 4/a—4.

¹⁹³ Вакарелски Хр. Етнографія...— С. 290—291, обр. 250; Moszyński K. Kultura ludowa...— Cz. 1.— S. 648, rys. 524/5—6, 652, mapka 19, 654; Marinov V. Zur Ethnographie des Jochs...— S. 165—166, Abb. 2/II-2, 4—8, 167.

конаний: порівняння фактологічного матеріалу, що стосується парного нашийного ярма, характерного для українців і південних слов'ян, відкрив етнологам ще не одну таємницю з історії становлення і розвитку як запрягу гужових тварин, так і традиційного сухопутного транспорту у слов'янському середовищі.

Таким чином, комплексний аналіз конструкції парного ярма, зовнішніх форм складників, способів їх з'єднання між собою, традиційної упряжної термінології тощо виявив побутування в українського селянства кінця ХІХ — початку ХХ ст. трьох різних його типів. Поліщуки північних районів Волинської і Рівненської областей, а також Олевського району Житомирщини використовували генетично найдавніше з відомих в Україні нашийне ярмо — з природними кривулями („кульбаками“). До міграції готів у напрямку Північного Причорномор'я воно було основним видом парної упряжі у мешканців більшої частини чи всієї території сучасної України, що використовували волів як тяглову силу. У ІІІ—ІV ст. н. е. племена черняхівської культури винайшли нову модель ярма — з „підгорлицею“ і „снозами“, яка поступово витіснила традиційну модель. Паралельно, але значно пізніше, на основі того ж „кульбачного“ ярма сформувався інший тип волової упряжі у західних слов'ян — зі суцільним підшийником і плоскими „дощечками“, що витіснило упряж загальноукраїнського типу в частини бойків і лемків Карпат та мешканців низинних районів Закарпаття, які підтримували етнокультурні контакти зі сусідніми етносами — поляками, словаками, угорцями.

Нааявні конструктивні відмінності, місце генезису та основні райони розповсюдження кожного з цих типів упряжі у ХІХ — на початку ХХ ст. дають змогу по-новому їх інтерпретувати в етнографічній науці, зокрема, як „кульбачне“, „загальноукраїнське“ і „центральноевропейське“. За часом походження два перші типи ярма можна кваліфікувати також як „праслов'янське“ і „черняхівське“ („ранньослов'янське“).

Mykhailo HLUSHKO

THE ORIGIN OF THE TRADITIONAL DOUBLE-YOKE IN UKRAINE

The origins of the double-yoke in Slavic countries (Ukraine, in particular) have been the subject of research before. But their primary focus was on some superficial features of the ox harness, partly on where its major kinds were found, and popular words designating various objects relating to the topic etc. This kind of research was not sufficient to provide definitive answers to many questions. The author collected extensive ethnographic and linguistic data about the ox harness used by Ukrainians and some other neighboring ethnic states. He also gave a thorough analysis of its design as well as of various areas where double-yoke types available for research were found. The technique of joining all parts together was also examined. On the evidence of the data collected, the author was able to put forward a new conception about the origins of the ox harness used by Ukrainians and other Slavic nations in general. Two key terms of differing etymologies and meanings (ancient Slavic 'kul'baka' and Gothic 'snoza', which were used to designate various components of the double yoke) were central to the analysis. Research into these lexemes enabled the author to argue that in the 19th c.— early 20th c. Ukraine there were two types of the double yoke: the 'kul'baka' type ('ancient Slavic' or 'early Slavic') and 'Central European'.